

MANİHEİST VE BUDİST TÜRKÇE METİNLERİN TARİHLENDİRİLMESİNDE KULLANILAN ÖLÇÜTLER*

Ferruh AĞCA**

Özet: Bu makalede, Uygurların 8-14. yüzyıllarda Maniheist, Budist ve Hıristiyan çevreler ile din dışı konularda yazdıkları metinlerin yazım, ses ve şekil bilgisi gibi dil özelliklerine ve yazı, kâğıt, cilt gibi dil dışı özelliklerine göre tasnif edilmesinde ve tarihlendirilmesinde kullanılan ölçütler ele alınmış, bu ölçütlerin yüzyıllara göre durumu örneklerle ortaya konmuştur. Bu bakımdan Uygurlardan kalan metinlerin bütün dil özellikleri yerine sadece zaman içinde değişkenlik ya da farklılık gösteren özellikler ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Eski Türkçe, Uygur Türkleri, Maniheist ve Budist Türkçe metinler, Türk dil tarihi.

Criteria of Determine the Date of Maniheist and Buddhist Turkish Texts

Abstact: In this article, the Uigarian non-religious text of 8th- 14th centuries written along with Maniheist, Buddhist and Christian authorities; and the criterion used in the classification and chronological ordering of the texts according to the linguistic characteristics such as orthography, phonology, and morphology; and non-linguistic characteristics including scripture, paper, cover are handled. The condition of this criterion in these centuries is put forth through examples. In this regard, not all the linguistic characteristics of the text having remained from Uigarians, but only the characteristics that show variations and differences in the course of time.

Key words: Old Turkish, Uigarian Turks, Maniheist and Buddhist Turkish texts, history of Turkish language

Dilin yüzyıllar öncesine ait, tarihi belli olmayan yazılı belgelerini türlü metotlarla yaklaşık olarak tarihlendirmek, tarihsel dilbilimin çalışma alanlarından biridir. Şayet tarihsel dönemlere ait metinlerin yazıldıkları zaman bilinmiyorsa,

---

* Bu makale, “Eski Uygur Türkçesiyle Yazılmış Eserlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Tarihlendirilmesi” başlığı altında, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde 2006 yılında tamamlamış olduğum ve yayımlanmamış bulunan doktora tezimden hareketle yazılmıştır.

** Dr., Osmangazi Üniversitesi.

metinleri farklı yönleriyle ele almak suretiyle tarihlendirmek mümkündür. Bu yolla eserlerin yazılış tarihlerini belirleyerek, bir taraftan edebiyat tarihi hakkında daha ayrıntılı bilgilere erişmiş, diğer taraftan da dildeki değişikliklerin başlama tarihi ve sebepleri hakkında bilgi sahibi olmuş oluruz.

Tarihi belirsiz metinler, çeşitli açılardan ele alınarak tarihlendirilebilir. Her şeyden önce metnin bulunduğu yer ve ait olduğu dönem, metnin yazılış tarihinin tespiti açısından oldukça önemlidir. Metin, yazıldıktan sonra başka bir yere taşınmamışsa, metnin bulunduğu yer yazılış tarihi hakkında ipucu verebilir. Meselâ Uygurlardan kalan eserler arasında, yazılış tarihi erken olan Maniheist ya da Budist çevrede yazılmış bir metin, tarım havzasında değil de Ötüken ve civarında bulunmuş olsa idi, metnin kesin olarak 840 yılından önce yazıldığı ifade edilebilirdi¹. Yine Uygurlardan kalan herhangi bir metnin tarım havzasında hangi yerleşim merkezinde bulunduğu, metnin ait olduğu yüzyıl hakkında yaklaşık olarak bilgi verebilir. Mesela Tunhuang'da Bin Buddha Mağaralarında bulunmuş olan metinlerin, 1028 yılındaki Tangut saldırısından korunmak amacıyla mağaralara saklandığı ve mağaranın önü de duvarla örülerek kapatıldığı için, en geç 11. yüzyılda yazıldıkları düşünülmektedir. Dolayısıyla metinlerin bulunduğu yer, tek başına yeterli olmasa da yazılış tarihi hakkında bilgi edinmemize yardımcı olan ölçütlerden biridir.

Metinlerin yazılış tarihini, yazıldığı taş/kaya ya da kâğıt ile yazıda kullanılan kâğıt ya da fırça gibi nesnelere yardımıyla da tespit etmek mümkündür. Başka bir ifadeyle metnin ne üzerine yazıldığı ya da ne ile yazıldığı tarih tespitinde önemli ipuçlarını içerir. Burada metnin yazıldığı tarihi tespit ederken dikkat edilmesi gereken husus, nesnelere yaşı ile metnin yazılış tarihinin farklı olmasıdır. Nesnelere yaşı, metnin yazılış tarihi anlamına gelmez. Ancak metnin yazılışında kullanılan nesnenin türü, tarih tespitinde yardımcı unsur olarak değerlendirilebilir. Meselâ kâğıdın büyük ya da küçük boy olması, inceliği ya da kalınlığı, tortulu ya da tortusuz olması gibi özellikler, kâğıt imalat tarihiyle de ilgili olduğu için, metnin yazılış tarihi hakkında ipuçları içerir. Yine yazının hangi nesneyle yazıldığı konusu, tarihlendirmede önemli bir husustur. Kamışla yazılmış metinler ile fırçayla yazılmış metinler farklı dönemlere aittir. Baskı yazı tekniğiyle yazılmış metinler de belli bir zaman dilimi içinde yazılmış oldukları için, tarihlendirmede dikkate alınması gereken dil dışı ölçütlerden biridir (Tekin 1993).

---

¹ Uygurlardan kalan bazı Maniheist metinlerin 840 yılındaki göçten önce yazıldıkları tahmin edilmektedir. Hatta Böğü Kağan'ın Maniheizmi resmî din olarak kabul ediş törenini tasvir eden metnin 763 yılında yazıldığı şeklindeki tahmin, metnin dil özelliklerindeki eskicil özellikler tarafından da desteklendiği için kabul edilebilir. Ancak erken tarihli bu tür metinlerin Moğolistan'da yazılıp Tarım Havzasına mı taşındığı yoksa Tarım havzasında mı yazıldıkları konusunda kesin bir şey söylemek şimdilik mümkün değildir (Barutcu Özönder 2002:171)

MANİHEİST VE BUDİST TÜRKÇE METİNLERİN TARİHLENDİRİLMESİNDE KULLANILAN
ÖLÇÜTLER

Tarihlendirmeye yardımcı olan diğer bir unsur, metinlerin içerdiği tarihî bilgilerdir. Metinlerde ifade edilen olayların yanı sıra özellikle yer ve şahıs isimleri, metinlerin yazıldığı yüzyılı tespit etmek için oldukça önemlidir. Meselâ Kök Türk yazıtları, Kök Türk Kağanlığı zamanında meydana gelen olayları, bizzat ülkeyi yöneten kağanların ağzından anlattığı için kolaylıkla tarihlendirilebilmektedir. Yine bazı Uygur metinlerinde geçen yer ve kağanlığa ait şahıs isimleri, metinlerin erken tarihli olduklarına işaret etmektedir.² Metinlerde ifade edilen şahısların yaşadığı tarih, metnin yazılış tarihinin tespitinde etkileyici bir unsurdur.

Metinlerin tarihlendirilmesine yardımcı olan diğer bir unsur, metni yazan/çeviren kişinin ya da metnin kimin isteği üzerine yazılmış olduğunun bilinip bilinmemesidir. Şayet metni yazan kişi hakkında bilgi sahibi isek, metnin tarihini de kolaylıkla tespit edebiliriz. Uygur edebiyatında bazı mütercimlerin yaşadığı yüzyıl bilinmekte, bu sebeple de bu metinler kolaylıkla tarihlendirilebilmektedir. Bunlardan en meşhur olanı, 10. yüzyılda yaşamış ve en önemli Budist metinlerden *Altun Yaruk* ve *Hüen Tsang Biyografisi*'ni Çince'den Uygur Türkçesi'ne çevirmiş olan *Şingku Şeli Tutung*'dur. Müellifin yaşadığı yüzyıl bilindiği için her iki eser de 10. yüzyıla tarihlendirilmektedir. *Prajñāraksita*, Maitrisimit'i Toharca'dan çevirmiştir.³ *Beşbalıklı Anzang* ve *Küntsün Şeli Tutung*, 13. yüzyılda yaşamışlardır ve bunların çevirdiği metinler 13. yüzyıla aittir. Yine 14. yüzyılda yaşadıkları bilinen *Punyasrī*, *Samghasrī*, *Karunadāsas* ve *Hamili Ārya Ācarya* tarafından çevrilmiş metinlerin yazılış tarihi 14. yüzyıldan önceye ait değildir (Elverskog 1997: 11-12).

Tarihsiz metinlerin yazıldığı yüzyılı belirlemede yardımcı olan bu tür etkenlerden başka, dil özelliklerindeki değişim de metinlerin tarihlendirilmesinde kullanılabilen güvenilir yöntemlerden biridir. Dil, hem içyapısında hem de dış yapısında meydana gelen değişiklikler neticesinde zamanla değişir. Dilin iç yapısında meydana gelen değişiklikler, belirli şartlar altında gerçekleşir: Standart dildeki bazı fonemler, evrensel dilbilim kuralları dahilinde, zaman içinde kendisine yakın fonemlere değişir ya da eriyip kaybolur. Yine, yalnızca sınırlı yapıdaki kelimelere eklenen bazı ekler, zamanla genelleşerek başka yapılara sahip kelimelere de eklenerek, kullanım alanını genişletir. Ya da standart dildeki bazı şekiller, zamanla ağız unsuru karşısında zayıflayarak yerini herhangi bir ağızdaki şekle bırakır. Dil, kendi içinde, tabii akışı dahilinde gelişim ya da değişim süreci

² Meselâ, Ercilasun (1985: 89), Zieme (1968) tarafından yayımlanan bir Mani şiirindeki *İgke Kömürü/Bilegüke Yarı teg bolayın* dizelerinde geçen *Kömür* ve *Yar* sözcüklerinin **ŞU** yazıtında da geçtiğini ve bu isimlerin Orhun bölgesine ait yer isimleri olduğunu ve dolayısıyla metnin 840 yılından önce yazıldığını ifade etmiştir.

³ Toharca'dan çevrilmiş Türkçe metinlerin erken tarihli olduğu düşünülmektedir. Diğer bir ifadeyle erken dönem metinlerinin Toharca'dan çevrilmiş eserler olduğu düşünülmektedir. Buna karşılık Çince çevirilerin 10. yüzyıldan sonraya, Tibetçe çevirilerin ise 13-14. yüzyıllara ait olduğu bilinmektedir.

yaşarken, diğer taraftan toplumun farklı kültürlerle etkileşimi sonucunda, dış etkilerin tesiriyle de değişime uğrar. Kabul edilen yeni bir din, alfabesiyle ve kendi terminolojisiyle birlikte geldiği için, dilin yazı sisteminde ve sözcük hazinesinde değişikliklere sebep olur. Dilde bulunan alıntı sözcükler, toplumun hangi kültürlerle etkileşim içinde olduğunun işaretidir. Dolayısıyla herhangi bir dilde alıntı sözcüklere de bakarak, toplumun hangi toplumlarla ya da kültürlerle etkileşim içinde olduğunu görmek ve metnin yazıldığı zaman aralığını belirlemek mümkündür.

Böylece bir dönemin yüzyıllara dağılmış metinlerini, dil özelliklerine göre inceleyerek ve aynı özellikleri gösteren metinleri gruplandırarak tarihlendirmek mümkündür. Hem önceki dönemde hem de kendi dönemi içinde tarihi bilinen metinlerdeki dil özellikleri, tarihsiz metinlerdeki dil özellikleriyle mukayese edilerek metinlerin, tarihi bilinen metinlerden önce ya da sonraki yüzyıllara ait olduğu anlaşılır. Böylece metinlerin yazılış tarihleri tespit edilirken aynı zamanda dilin yapısında meydana gelen değişiklikler de kronolojik olarak takip edilmiş olur. Bu yolla hem eserlerin yazıldığı yüzyıllar tespit edilmiş ve dilde meydana gelen değişiklikler yüzyıllara göre takip edilmiş hem de toplumun diğer toplumlarla kültürel etkileşiminin zaman içindeki durumu belirlenmiş olur. Bu sebeple dilin tarihî dönemlere ait metinlerin yazılış tarihlerini bilmek, bir taraftan dilin geçirdiği safhaları tespit etmemize diğer taraftan da toplumun kültür tarihinin seyrini takip etmemize yardımcı olur. Dildeki değişim ya da gelişimin hangi yıllarda başladığı, ancak metnin yazılış tarihini bilmekle mümkündür. Bu yüzden Türk dilinin tarihî dönemleri arasındaki farklılıkların yanı sıra, aynı dönem içinde yazılmış metinler arasındaki değişim ya da gelişimi de tespit etmek suretiyle, hem dilin gelişim safhaları tespit edilmiş hem de dönem kendi içinde değerlendirilmiş olur.

Maniheizt ve Budist çevrelerde yazılmış Türkçe metinlerin yazılış tarihini tespit etmek, Türk dilinin diğer alanlarına göre daha karmaşık bir durum sergilemektedir. Çünkü hem Maniheizt ve Budist Türkçe metinlerden önce yazılmış Kök Türk ve Uygur yazıtlarının hem de Karahanlı Türkçesi gibi eş zamanlı ya da Harezmi, Çağatay ve Osmanlı Türkçeleri gibi daha sonraki dönemlere ait İslamî Türk dili metinlerinin yazılış tarihleri, metinlerdeki tarihî bilgilerden ve kolofon kayıtlarından yaklaşık olarak tahmin edilebilirken, Uygur metinleri daha çok çeviri ve dinî özelliğe sahip olduğu için ve birçoğunun kolofon kaydı olmadığı için kolaylıkla tarihlendirilememektedir.

Türk dilinin başka sahalarında yazılmış metinlerin yazılış tarihi ifade edilmemiş olsa da bu metinlerde en azından eserlerin kimler tarafından, kimler için yazıldıkları bilinmektedir. Arap alfabesiyle yazılmış İslamî Türkçe eserler, daha çok ülkeyi yönetenlerin isteği üzerine ya da onlara ithaf edilmek üzere yazılmışlardır. Müellif, eserin girişinde hükümdar ve etrafındakiler için övgüde bulunmuş ve genellikle eserin sonunda eseri nerede ve ne zaman yazdığını ifade etmiştir. Dolayısıyla Türk

MANİHEİST VE BUDİST TÜRKÇE METİNLERİN TARİHLENDİRİLMESİNDE KULLANILAN
ÖLÇÜTLER

dilinin İslamî çevrede yazılmış ilk eserlerinin yazılış tarihleri aşağı yukarı bilinmektedir.

Türk runik harfli Kök Türk ve Uygur yazıtları⁴, yazılış yerinin belli olması ve içerdiği tarihî bilgilerden dolayı, İslamî çevrede yazılmış Karahanlı metinleri ve diğer alanlara ait metinler ise, kolofon kayıtlarındaki bilgilere göre kolaylıkla tarihlendirilebilirken, Uygurlar zamanına ait çoğunun tarihi belli olmayan metinleri tarihlendirmek için herhangi bir tarih kaydı yoktur. Çok az Uygur metninin kolofon kaydı vardır. Kolofonlarda 12 hayvanlı Türk takvimine göre belirtilen tarihin hangi miladî yıla ait olduğunu kesin olarak tespit etmek de zordur. Bu bakımdan kolofon kaydında yazılış tarihi 12 yıllık hayvan takvimine göre ifade edilen Uygur metinlerinin gerçek ve güvenilir tarihini elde etmek için aynı zamanda eserleri dililik ölçütler bakımından da incelemek gerekir. Nitekim Arat da bu konuya dikkat çekmiştir:

“Türk dilinin en mühim örneklerinden olan Uygur yazılarının tarihlerini biz bugün tamamen tayin edemiyoruz. Bilhassa hukuk yazılarında kullanılan 12 yıllık hayvan takvimi bize bu imkânı vermemektedir. Onun için, Türk dilinin inkişafında, ayrı hususiyetlerin yaradılış tarihlerini tespit etme işi birçok yerde *takribî* olarak kalmak mecburiyetindedir. Tarihleri belli olan yazıların, bir araya toplanarak, dilin inkişafı bakımından araştırılmaları icap edecektir.”
(Arat 1987: 574).

Eski Uygur metinleri, hem farklı bölgelerde ve kültür çevrelerinde yazılmış hem de yaklaşık yedi yüzyıl gibi geniş bir zaman dilimine yayılmıştır. Uygurlardan kalan din-dışı eserlerin yanı sıra, Maniheizm, Budizm ve Hıristiyanlık dinleri etrafında yazılmış dinî eserler oldukça fazladır. Bundan dolayı, Uygur Türkçesi ile yazılmış eserler tek bir kültür dairesi yerine, birbirinden farklı kültür (din) dairesi etrafında teşekkül etmiş eserlerdir. Bu açıdan Uygur Türkçesi ile yazılmış metinlerin yazılış tarihleri tespit edilirken, Uygurların hangi kültür çevresine ait eserleri hangi zaman aralığında verdikleri de ortaya konmuş olacaktır.

Uygur Türkçesi, 8. yüzyılda başlamış, 14. yüzyılın sonlarına kadar yaklaşık yedi yüzyıl devam etmiştir. Hatta *Altun Yaruk*, *İnsadi* gibi bazı Budist Türkçe metinler, Doğu Türkistan’da 18. yüzyıla kadar istinsah edilmeye devam etmiştir. Uygur Türkçesi gibi yedi asırlık bir zaman dilimine yayılmış olan bir dilin zaman içinde, bir takım değişikliklere uğraması oldukça tabiidir. Eski Uygur Türkçesinde 8. yüzyılda yazılmış olan bir metin ile 14. yüzyılda yazılmış bir metnin yazım, ses, şekil ve sözcük hazinesi bakımından aynı özellikleri göstermesi beklenemez. Bazı metinler, Kök Türk yazıtlarıyla benzer dil özellikleri gösterirken, bazıları Kök Türk yazıtlarından epey uzaklaşmakta, Eski Türkçe olarak adlandırdığımız dönemin genel özelliklerinden çok farklı özellikler taşımaktadır. Özellikle 13-14. yüzyıllarda

⁴ Türk runik yazılı külliyat hakkında geniş bilgi için bkz. Barutcu-Özönder (2002: 165-170).

yazılmış metinler, dil özellikleri bakımından oldukça ileri bir aşamaya ulaşmış metinlerdir. Bundan dolayı, bu dönemde yazılmış tarihi belli olmayan metinleri dillik ölçütler temelinde yüzyıllara göre tasnif etmenin ve tarihlendirmenin, bir taraftan Uygur Türkçesi'nin dönemlerini tespit etmemize diğer taraftan da Eski Türkçe'nin sınırlarını kesin çizgilerle ayırmamıza yardımcı olacağından şüphe yoktur.

Maniheist ve Budist Türkçe metinleri, yazım, ses, şekil özellikleri ve alıntı sözcüklerin durumu gibi dillik ölçütler ile kâğıt, cilt ve yazı türleri gibi dil dışı ölçütler yardımıyla tasnif edebilir ve tarihlendirebiliriz:⁵

1. Yazıma İlişkin Ölçütler

1.1. Söz İçinde Fazla Elif Yazımı ve Ayrı Yazım

Soğd, Mani ve Uygur alfabeleriyle yazılmış bazı Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde, söz içinde /l/ ve /y, ı, i/ harfleri yanında, herhangi bir fonolojik değeri olmayan, tamamıyla yazımla ilgili, fazladan yazılmış elif harfine rastlanır (Zieme 1969: 25, Laut 1986: 69-70, Doerfer 1993: 92-94): *bör'i, eşid'ip, kıl'inç, yig'it, ul'ug* vb. Söz içinde fazla elif harfi, Uygurlar tarafından kullanılan Brahmi, Tibet ve Süryanî alfabelerinde görülmemekte, buna karşılık Maniheist ve Budist metinlerin yazıldığı Mani ve Uygur alfabeleri ile ilk Budist metinlerin yazımında kullanılan Soğd alfabesi gibi Soğd kökenli alfabelerle yazılmış metinlerde tanıklanmaktadır.

Aynı şekilde bazı Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde /l/ ve /y, ı, i/ harfleri yanında bulunan harflerin ayrı yazıldığı dikkati çekmektedir: *kat(ı)gl-anti, y(a)rl-ıkagay, di-ndarlar, yor-ınglar* vb. Esasında Uygur metinlerinde bazı yapım ve çekim ekleri, sözcük kök ya da gövdelerinden ayrı yazılır. Ancak yukarıda örnekleri verilen bu ayrı yazım geleneği, yine aynı harfler yanındaki fazla elif yazımı gibi Soğdca'nın tesirinden doğduğu ileri sürülmüştür.

Soğdcanın da özellikleri arasında yer alan söz içinde fazla elif yazımının, Soğdlardan alınan Mani, Uygur ve Soğd alfabeleriyle yazılmış Türkçe metinlerde

⁵ Eski Türkçe metinler, ya kolofon kayıtlarında ifade edilen tarihin yorumlanması, ya da dil özelliklerindeki değişim ya da gelişimin takip edilmesi suretiyle iki şekilde tarihlendirilmiştir. Bu anlamda Gabain (1955), Bazin (1991) ve Zieme (1981) metinleri kolofon kayıtlarına ve tarihî bilgilere göre tarihlendirmişlerdir. Bugüne kadar Uygurlardan kalan metinlerin de dahil olduğu Eski Türkçe metinler dil özelliklerine göre Erdal (1979a), Laut (1986) ve Doerfer (1993) tarafından tarihlendirilmiştir. Bu makalede, adı geçen araştırmacılar tarafından Uygur metinlerinin yanı sıra Kök Türk, Uygur ve Yenisey yazıtları için de kullanılan ölçütlerin bir kısmına yeni ölçütler ilave edilmiş, bilinen ölçütlere yeni ölçütler ilâve edilerek Maniheist ve Budist metinler tarihlendirilmiştir.

de görülmesi, Türkçe metinlerdeki bu yazımın Soğdca ile ilgili olabileceğini akla getirmiştir. Nitekim fazla elif yazımı, çoğunlukla klasik öncesi dönemde değerlendirilen Maniheist metinlerde görülmektedir. Ayrıca Sekiz Yükmeç Sutra'nın Londra nüshası, Maitrisimit'in Sengim/Murtuk nüshası gibi erken tarihli Budist Türkçe metinlerde de /l/ ve /y, ı, i/ harflerinin bulunduğu yerlerde fazladan yazılmış elif harfi vardır. Sonuç olarak, bu alfabelerle yazılmış bazı Maniheist ve Budist Türkçe metinlerin Soğdcanın tesirinden henüz kurtulamadığını, bu alfabelerde Türkçenin kendi yazım geleneğini oluşturmadığını ve dolayısıyla /l/ ve /y, ı, i/ harflerinin yanında ayrı yazıma sahip olan ve fazla yazılmış elif bulduran metinlerin erken tarihlerde yazıldığını söyleyebiliriz. Buna karşılık, ayrı yazım ve fazla elif yazım özelliklerini taşımayan metinler, diğer dil özelliklerini de dikkate almak suretiyle, bu metinlerden daha geç tarihlidir.

1.2. Ünsüz Tekleşmesi

Bazı Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde, ünsüzle biten sözcük tabanlarına yine aynı ya da benzer ünsüzle başlayan bir ek ilâve edildiğinde, ünsüzlerden birinin yazılmadığı, yazılan ünsüzün ise her iki ünsüzü de karşıladığı görülmektedir. Bu yazım özelliğine sahip metinlerde, /KK/, /DD/, /ll/ gibi aynı tür ünsüzler, genellikle /K/, /D/, /l/ gibi sadece bir ünsüz harfle yazılmış, diğer ünsüz harf yazıda gösterilmemiştir: *tükel(l)ig, men kirtü köngül(l)üg upasi, birmek(k)e, evke bark(k)a bardımız, tut(D)ı, sat(D)ı, egsüt(D)ümüz kerget(D)imiz* vb. Buna karşılık birçok Maniheist ve Budist Türkçe metinde, her iki ünsüzün de yazıldığı görülmektedir.

Aynı ya da benzer ünsüzler, Türk runik alfabesiyle yazılmış yazıtların da belirgin özellikleri arasındadır (T. Tekin 1968: 47-48). Hem Kök Türk yazıtlarındaki hem de bazı Uygur metinlerindeki bu yazım geleneğini Erdal (2004: 112-113), “*çift ünsüzlerin tekleşmesi*” (*simplification of doubled consonants; geminate simplification*) şeklinde tanımlamıştır. Türk runik harfli metinlerde taş/kayaların üzerine yazı yazmanın güçlüğü, aynı ya da benzer harflerin tek işaretle yazılarak harf tasarrufuna gidilmesine sebep olmuş olmalıdır. Türk runik harfli metinlerin yazım özelliği olarak nitelendirebileceğimiz ünsüz tekleşmesi, büyük bir ihtimalle bu alfabenin yazım geleneğinden kurtulamamış Uygurlar eliyle, erken tarihli metinlere de aksetmiş olmalıdır. Nitekim geç tarihli metinlerde aynı da olsa bütün ünsüzlerin ayrı ayrı yazılması, Uygurların bu yazı geleneğinden kurtulduğunu göstermektedir. Dolayısıyla ünsüz tekleşmesinin görüldüğü metinler, diğer eskicil dil özelliklerini de dikkate almak şartıyla, erken tarihlerde yazılmıştır.⁶

⁶ Yan yana kullanılan aynı ya da benzer ünsüzler, çok sık olmamakla birlikte muhtemel yazılışları 13-14. yüzyıllara ait Uygur sivil belgelerinde de tanıklanmaktadır. Buna karşılık aynı yüzyıllarda yazılmış dinî metinlerde ünsüzlerin tamamı yazılmıştır. Sivil metinlerde ünsüzlerden sadece birinin yazılması, muhtemelen eski yazım geleneğinin halk arasında devam ettiğine işaret etmektedir.

1.3. /d/ ve /t/ Ünsüzlerinin Yazımındaki Düzensizlik

Uygurlar tarafından kullanılan bütün alfabelerde /d/ ve /t/ ünsüzleri, ayrı harflerle gösterilmiş olmakla birlikte bazı metinlerde bu iki ünsüz harf, birbirinin yerine yazılmıştır. Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde söz başındaki /t/ ünsüzleri hiçbir zaman /d/ ile yazılmamış, iki ünsüz harfin yazımındaki asıl karışıklık söz içi ve sonunda meydana gelmiştir. Klasik öncesi dönemde yazılmış Maniheist metinlerin birçoğunda ve erken tarihli Budist metinlerde, söz içi ve sonundaki /d/ ve /t/ ünsüzlerinin yazımı genellikle düzenlidir. Buna karşılık klasik ya da geç dönemlerde yazıldığını tahmin ettiğimiz bazı metinlerde, söz içindeki /d/ ünsüzünün /t/ ile yazılışına dair örnekler görülse de, özellikle söz içinde ünlüler arasındaki /t/ ünsüz harfi /d/ ile yazılmıştır.

Doerfer (1993: 27-28), Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde /d/ ve /t/ ünsüzlerinin yazımındaki düzensiz örneklerin 13. yüzyıldan sonra görülmeye başladığını iddia etmiş, Moğolcanın Türkçe metinlere tesiriyle ortaya çıktığını ileri sürmüştü ve bu yazım özelliğini *Mongolizm* olarak nitelemiştir. Ne var ki geç dönem metinlerindeki kadar sık olmasa da yazılış tarihleri 13. yüzyıldan önceye ait olduğu kesin olarak bilinen bazı metinlerde de, /d/ ve /t/ ünsüzleri birbirinin yerine yazılmış olduğu için, ünsüzlerin yazımındaki bu düzensizliklerin Moğol döneminde ortaya çıktığını iddia etmek ve Mongolizm ile ilişkilendirmek zor görünmektedir.

Erken tarihli ya da klasik öncesi Uygur metinlerinde /d/ ve /t/ ünsüzleri, çok az örnekte düzensizdir. Maniheist Türkçe metinlerin birçoğu ve erken tarihli Budist metinler, /d/ ve /t/ ünsüzlerinin yazımı konusunda genel olarak istikrarlı olmasına karşılık bu dönemde yazılmış metinlerde az da olsa /d/ ve /t/ ünsüzlerinin birbirinin yerine yazıldığını görüyoruz. Ancak yazılış tarihleri 13-14. yüzyıllara ait metinlerde bilhassa söz içinde ve ünlüler arasındaki /t/ ünsüzleri /d/ ile yazılmıştır. Bunun ünsüz yumuşaması olabileceği akla gelse de, aynı sözcüğün aynı metinde bile hem /t/ hem de /d/ ile yazıldığı göz önünde tutulursa, ünsüz yumuşaması yerine yazımda görülen istikrarsızlık olduğu ifade edilebilir.

1.4. /s/ ve /z/ Ünsüzlerinin Yazımındaki Düzensizlik

Maniheist ve Budist metinlerin yazımında kullanılan bütün yazı sistemleri, /s/ ve /z/ ünsüzleri için de ayrı işaretler kullanmışlardır. /s/ ve /z/ ünsüzleri, bazı metinlerde herhangi bir düzensizlik sergilememişken, bazı metinlerde bu iki ünsüz birbirinin yerine yazılmıştır. Klasik öncesi dönemde yazılmış Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde /s/ ve /z/ ünsüzlerinin yazımı oldukça düzenlidir. Ancak 13-14. yüzyıllarda yazılmış metinlerde iki ünsüz harfin birbirinin yerine yazıldığı görülmektedir. Hatta geç dönem metinlerinde neredeyse söz içinde ve ünlüler arasındaki bütün /z/ ünsüzleri /s/ ile yazılmıştır.

/d/ ve /t/ ünsüzlerindeki karışıklığın, /s/ ve /z/ ünsüzlerindeki karışıklıktan daha erken bir zamanda ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Nitekim /d/ ve /t/ ünsüzlerindeki

MANİHEİST VE BUDİST TÜRKÇE METİNLERİN TARİHLENDİRİLMESİNDE KULLANILAN ÖLÇÜTLER

karışıklığın görüldüğü erken tarihli Türkçe metinlerde /s/ ve /z/ ünsüzleri aslı şekilleriyle yazılmışlardır. Maniheist çevrede yazılmış metinlerin genelinde iki ünsüzün yazımı oldukça düzenli, geç dönemde yazılmış metinlerde ise kurallı ve düzenli bir değişiklik olmamakla birlikte istikrarsızdır. Erken Budist metinlerde de ünsüzlerin yazımında istikrarsızlık yok gibidir. Buna karşılık /s/ ve /z/ ünsüzlerindeki karışıklık, 13-14. yüzyıllarda yazılmış metinlerin en belirgin yazım özelliklerinin başında gelmektedir.

1.5. /n/ Ünsüzünün Yazımı

Maniheist ve Budist metinlerin yazımında kullanılan alfabelerin tamamında /n/ ünsüzü için ayrı bir işaret kullanılmıştır. Ancak Uygur alfabesiyle yazılmış metinlerde söz içinde /n/ ünsüzü için kullanılan harf ile /a, e/ ünlülerini karşılayan harfi birbirinden ayırt etmek genellikle zordur. /n/ harfi ile söz içinde /a, e/ ünlülerini karşılayan harf birbirine çok benzer olduğu için iki harfi birbirinden ayırt etmek güçleşmiş, bu karışıklığı gidermek maksadıyla da geç dönem metinlerinde /n/ ünsüzünü karşılayan harfin üzerine tek nokta ya da sağa yatık bir çizgi konulmuştur. Bununla birlikte, geç dönem metinlerinde /n/ ünsüzü için harfin üzerine konulan işaretin düzenli olarak bütün /n/ ünsüzlerine konulduğunu söyleyemeyiz. Zira /n/ için üstte işaretin kullanıldığı metinlerde, aynı sözcük bile hem noktalı hem de noktasız yazılmıştır. Aynı düzensiz yazımlar, aşağıda görüleceği üzere, /ş/ harfi için de geçerlidir.

1.6. /ş/ Ünsüzünün Yazımı

Gerek Tengrici çevrede yazılmış yazıtlarda kullanılan Türk runik alfabede, gerekse Maniheist ve Budist çevrelerde yazılmış metinlerde kullanılan alfabelerde /s/ ve /ş/ ünsüzleri için ayrı işaretler kullanılmış olsa da, tarihsel Türk dilinin en karmaşık yazım özelliklerinden biri, bu ünsüzlerinin yazımındaki problemidir, denilebilir. /ş/ ünsüzü, bugünkü bilgilerimize göre Türk dilinin en erken tarihli metinleri olan Türk runik harfli yazıtlarda, zaman zaman /s/ ünsüzünü karşılayan işaretle yazılmıştır. Uygurlar zamanında ise, Mani alfabesi iki ünsüzü açık bir şekilde birbirinden ayırt etmiştir. Ancak bu alfabeye yazılmış metinlerde de /s/ ünsüz harfi, aynı zamanda /ş/ ünsüzünü de karşılamıştır (Zieme 1969: 37-39). Uygur alfabesinde /s/ ve /ş/ ünsüz harfleri birbirine çok benzese de, /ş/ harfi, /s/ harfinin sola doğru bir çengelle uzatılması suretiyle karşılanmıştır. Ancak Uygur alfabesiyle yazılmış metinlerde genellikle /s/ ünsüz harfi, hem /s/ hem de /ş/ ünsüzleri için kullanılmıştır. Bu karışıklığın erken tarihli metinlerden itibaren olduğunu görüyoruz.

Uygur alfabesiyle yazılmış geç tarihli bazı Budist Türkçe metinlerde ise, /s/ ve /ş/ ünsüzlerindeki karışıklığı gidermek maksadıyla /s/ ünsüzünü karşılayan harfin altına iki nokta konulmuştur. Böyle bir ayırımın ilk önce alıntı sözcüklerdeki /ş/ ünsüzü için ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Ancak baskı yazı tekniğiyle ya da kursiv yazıyla 13-14. yüzyıllarda yazılmış Budist metinlerde Türkçe sözcükler için de /ş/

ünsüzünün bazen /s/ harfinin altına konulan iki noktayla yazıldığı görülmektedir. Bu yazımın bulunduğu metinlerde, bütün /ş/ ünsüzleri için iki noktanın konulduğunu söyleyemeyiz. Diğer bir ifadeyle /ş/ ünsüzünün /s/ nin altında iki nokta konularak ayırt edildiği metinlerde, bu ünsüz /s/ ile de gösterilmiştir. Sonuç olarak, /ş/ ünsüzü için /s/ nin altına iki nokta konulan metinler, 13-14. yüzyıllarda yazılmıştır.

2. Ses Bilgisine İlişkin Ölçütler

2.1. /A/ Bağlantı Ünlüsü

Türk dilinde, ünsüzle biten sözcük tabanlarına yine ünsüzle başlayan ekler, bağlantı ünlüsü ya da yardımcı ünlü olarak genellikle /ı, i, u, ü/ ünlülerinden birini alırken, Maniheist ve Budist çevrelerde yazılmış bazı metinlerde eklerin bağlantı ünlüleri zaman zaman /A/ ile yazılmıştır. Bazı metinlerde özellikle +(X)mAz ve +(X)ηXz çokluk 1. ve 2. şahıs iyelik ekleri (eligma, ag(X)zañız), +(X)G yükleme hâl eki (yavlakag), -(X)η(lAr) çokluk 3. şahıs emir eki (alkanañ), +nXη ilgi hâl eki (braman-nañ evi, anañ b(e)lgüsi), +(X)n vasıta hâl eki (udugun saklanmakan ereñler), -(X)p zarf-fiil eki (kapap yidi) gibi çekim ekleri ile bazı yapım eklerinin bağlantı ünlüleri, /I, U/ ile /A/ ünlüleri arasında değişiklik göstermektedir. 8-14. yüzyıllarda yazılmış bütün Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde bu eklerin bağlantı ünlüsü /A/ değil, metinlerin birçoğunda eklerin bağlantı ünlüsü /I, U/dur.

/A/ bağlantı ünlüsü daha ziyade Maniheist çevrede yazılmış Türkçe metinlerde bulunur. Bu sebeple, Gabain (1988) ve Zieme'ye (1969) göre /A/ bağlantı ünlüsü, Maniheist Türkçe metinlerin ve dolayısıyla da /n/ ağzının bir özelliğidir. Diğer dil özellikleri bakımından da klasik öncesi dönemde değerlendirebileceğimiz ya da yazılış tarihleri erken tarihli olan Maniheist metinlerdeki /A/ bağlantı ünlüsü, yine erken tarihli Budist Türkçe metinlerin de özellikleri arasındadır. Dolayısıyla Doerfer (1993) ve Johanson (2001), Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde rastlanılan /A/ bağlantı ünlüsünün ağız unsuru olmadığını, bazı eklerin ünlülerinin /A/ ile yazılışının Eski Türkçe'de /ı, u/ ünlülerini karşılayan /ä/ ve /i, ü/ ünlülerini karşılayan /ë/ şeklindeki fonemlerin indirgenmiş şekllinden geldiğini düşünürler. Bu fonemler, Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde ä>ı,u; ë>i,ü şeklinde değişmeye başlamıştır (Doerfer 1993: 119).

Maniheist ve Budist çevrelerde yazılmış en erken tarihli Türkçe metinlerin belirgin özelliklerinden biri, yukarıda belirtilen eklerin bağlantı ünlülerinin /A/ olmasıdır. Maniheist metinlerin birçoğundaki /A/ bağlantı ünlüsü, Sekiz Yükme Sutra'nın Londra nüshası, Maitrisimit, KP⁷ gibi erken Budist metinlerde de görülmektedir. Buna karşılık /A/ ünlüsü kademeli olarak yerini bütünüyle /I, U/

---

⁷ Bu yazıda örneklerin verildiği metinlerin kısaltmaları, UW'da verilen kısaltmalara göre yapılmıştır.

MANİHEİST VE BUDİST TÜRKÇE METİNLERİN TARİHLENDİRİLMESİNDE KULLANILAN ÖLÇÜTLER

ünlülerine bırakmıştır (Doerfer 1993: 119-128). Böylece klasik ve geç dönemlerde yazılmış Uygur metinlerinde /A/ bağlantı ünlüsüne rastlanmaz.

2.2. /ny/ Ünsüzü

Türk runik alfabesiyle yazılmış metinlerde birkaç sözcükte ve +kInyA ekinde tanıklanan palatal /n/ ünsüzü, Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde genellikle /n/ ve /y/ şeklinde ayrılmıştır. Gabain'e göre, genel olarak Maniheist metinler /n/ tarafında, Budist metinler ise /y/ tarafındadır. Gabain buna göre Eski Türkçe metinleri /n/ ve /y/ ağızlarına ayırmıştır.

Palatal /n/ ünsüzü, Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde genel olarak /n/ ve /y/ şeklinde ayrılmış olmakla birlikte bazı metinlerde Türk runik harfli yazıtlardaki gibi korunmuştur. Erken tarihli birkaç Maniheist Türkçe metinde ve ilk Budist metinlerden Sekiz Yükmeğin Londra nüshasında /ny/ ünsüzü tanıklanabilmektedir. Dolayısıyla bu metinlerin erken tarihli oldukları anlaşılmaktadır.

/ny/ ünsüzü, Maniheist metinlerde genellikle /n/ dir. Ancak ünsüz, yine Maniheist çevreye ait olan ancak dil özelliklerindeki ilerlemiş yapılardan geç dönemde yazıldıkları anlaşılan metinlerde /n/ değil, Budist metinlerin genelinde olduğu gibi /y/ dir. Buna karşılık Budist metinlerin birçoğunda /y/ olan ünsüz, erken tarihli Budist metinlerde aynı zamanda /n/ dir. Dolayısıyla /ny/ ünsüzünün Maniheist ya da Budist çevrelerde yazılmış bütün Türkçe metinlerde genellikle /n/ olduğunu, daha sonraki safhalarda aynı çevrelerde yazılmış metinlerde ise artık tümüyle /y/ ünsüzünün hakim olmaya başladığını söyleyebiliriz. Bu bakımdan Erdal (2004: 74-75), /ny/ ünsüzünün ilk önce /n/, daha sonra da /n/ üzerinden /y/ olmuş olabileceğini iddia etmiştir. Bu düşüncenin doğru olup olmadığını şimdilik bir tarafa bırakırsak, Maniheist ve Budist çevrelerde yazılmış erken tarihli birkaç metnin /ny/ ünsüzünü koruduğunu, yine erken tarihli metinlerin bir kısmında /n/ olduğunu, daha sonraki yüzyıllarda yazılmış metinlerde ise /y/ olduğunu ifade etmek mümkündür.

2.3. Yuvarlaklaşma

Dar ünlülerin çeşitli şartlara bağlı olarak yuvarlaklaşması, esasında Türk dilinin Harezmi ve Anadolu gibi başka sahalarda yazılmış metinlerinde ortaya çıkan bir özelliktir. Bununla birlikte, Eski Türkçe döneminde yazılmış bazı metinlerde de dar ünlülerin zaman zaman yuvarlaklaştığı görülmektedir. Ancak Türk runik yazıtlarda ve erken tarihli olduklarını tahmin ettiğimiz bazı Maniheist ve Budist metinlerde zaman zaman ortaya çıkan yuvarlaklaşma hadisesi, büyük bir ihtimalle ağız sızmasıdır. Belli bir dönemden sonra yazılmış bazı Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde ise düzenli olarak dar ünlülerin yuvarlaklaştığını görüyoruz. Uygurlardan kalan metinlerde yuvarlaklaşma, ya dudak ünsüzlerinin ya da komşu hecedeki yuvarlak ünlülerin tesiriyle ortaya çıkmıştır.

üleyü tegindüm (BuddStab 4,9) (<ü. tegin-di-m), *tovrar* (BT III 228) (<tavra-r), *çümgen* (BT III 280) (<çimgen), *çıgayumuz* (BT VII A) (<çıgayımız), *sovuk* (Heilk. I, 85). *tamdul-* (<tam-i-t-i-l-), *üşüdmüş* (Ernte I, 24) (<üş-i-t-miş) vb.

O hâlde 13-14. yüzyıllarda yazılmış Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde dar ünlüler, Türk dilinin yine aynı yüzyıllarda, başka sahalarda yazılmış metinlerinde olduğu gibi yuvarlaklaşmıştır. Buna karşılık, geç dönemlerde dar ünlüsü yuvarlaklaşan sözcükler, klasik ve geç dönemlerde yazılmış metinlerde dar ünlüyle yazılmışlardır.

2.4. Metatez

Bazı Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde, genellikle birden çok heceli olan ve /r/ ünsüzü barındıran sözcüklerde iki ünsüzün yer değiştirmesi, neredeyse bir kural hâlini almıştır. Türk runik harfli yazıtlarda olduğu gibi, erken dönemlerde yazılmış metinlerde de metateze rastlanmaz. Bu anlamda Maniheist Türkçe metinler, geç dönemde yazılmış olan birkaç metin dışında, diğer dil özelliklerinin yanında metatez bakımından da eskicidir. Dolayısıyla birçok Maniheist Türkçe metnin Uygurlardan kalan metinler içinde en erken tarihli metinler olduğunu ifade edebiliriz. Aynı şekilde erken Budist çevrede yazılmış Türkçe metinlerde de metatez yoktur.

Buna karşılık, erken ve klasik dönemlerde yazılmış metinlerdeki *erdem*, *ortu*, *buyruk*, *yaltri-*, *yiltri-*, *yagmur*, *erngek*, *trngak*, *yogurt* ve *üşk* gibi kimi sözcükler, bazı metinlerde *otru* (>otra), *buryuk*, *yaltur-*, *yiltir-*, *yamgur engrek*, *tingrak*, *yogrut* ve *üks* şeklinde metatezlidir. Eski Türkçede metatezin tam olarak ne zaman ortaya çıktığını ifade etmek zor olsa da, 11. yüzyılda ve 12. yüzyılın sonlarında yazıldıklarını bildiğimiz Maitrisimit'in Hami nüshası ve BT II gibi bazı metinlerde, yukarıda zikredilen sözcüklerin aslî şekilleri yanında metatezli şekillerinin de bulunmasını dikkate alarak, metatezin 11. yüzyılda belirmeye başladığını ancak dile henüz tam anlamıyla yerleşmediğini, ikili şeklin bir müddet bir arada yaşadığını, 12. yüzyılda ve sonrasında yazılmış metinlerde ise belirgin bir özellik olarak bulunduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla metatezin bulunduğu Maniheist ve Budist Türkçe metinlerin yazılış tarihleri, metatezin olmadığı metinlere göre daha geçtir.

2.4. Ünlü Türemesi

Yuvarlaklaşma gibi ünlü türemesi de Eski Türkçenin ses özellikleri arasında değildir. Eski Türkçenin bütün safhalarında görülen bir özellik olmamakla birlikte bazı Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde /l, ɲ, r/ gibi sızıcı ünsüzler yanında ünlü türemesine rastlanmaktadır. Özellikle metatezin olduğu metinlerde, metatezli sözcüklerde ünlü türemesi meydana gelmiştir. Klasik öncesi dönemde değerlendirilen Maniheist Türkçe metinlerde ve Sekiz, Maitrisimit, KP gibi erken Budist metinlerde ise ünlü türemesine rastlanmaz.

MANİHEİST VE BUDİST TÜRKÇE METİNLERİN TARİHLENDİRİLMESİNDE KULLANILAN
ÖLÇÜTLER

Bununla birlikte, yazılış tarihleri 13-14. yüzyıllara ait geç tarihli metinlerde söz içinde bilhassa /r/ ünsüzünün bulunduğu yerde ünlü türemesi vardır. Dolayısıyla ünlü türemesinin bulunduğu metinlerin yazılışları 13-14. yüzyıllara aittir.

tañusuk (BT XIII 46,35) (<tañsuk), *bürütig* (Totenbuch 40) (<bürtüg), *yuk-a sidirek* (Totenbuch 918) (< y. sedrek), *körük* (Totenbuch 145) (<körk), *otıra* (Totenbuch), *yigirek* (YüanSaddDhar 329) (<yigrek), *öñire* (BT III 888) (<öñre), *soñıra* (BT III 890) (<soñra) vb.

2.5. /ŋ/ ~ /g/ Nöbetleşmesi

Türk runik harfli Kök Türk yazıtlarda özel bir işaretle gösterilmiş olan damaksıl /n/ ünsüzü için Uygurlar tarafından kullanılan yazı sistemlerinde ayrıca bir harf yoktur. Kök Türk yazıtlarında teklik 2. ve 3. şahıs iyelik ekleri +(X)ŋ, +(X)ŋlAr), görülen geçmiş zaman çekimindeki 2. şahıs ekleri (-dXŋ, -dXŋXz) ve ilgi hâl eki +(n)Xŋ gibi eklerdeki damaksıl /n/ ünsüzü zaman zaman /g/ ünsüzüyle yazılmıştır (Tekin 1968: 92). Türk runik harfli yazıtlarda damaksıl /n/ ünsüzü, *eliñin törügün* (KT D 22) örneğinde de görüldüğü üzere, aynı söz öbeğinde bile bir taraftan ŋ, diğer taraftan da /g/ ile yazıldığı için ünsüzün yazımı düzenli, belli bir kurala bağlı değildir.⁸ Kâşgarlı Mahmut ise, damaksıl /n/ ünsüzünün Arguların dilinde /g/ olduğunu ifade ederek, bu özelliğin diyalekt unsuruna işaret eder (DLT II, 167-168).

Türk runik harfli yazıtlarda olduğu gibi, bazı Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde de damaksıl /n/ ünsüzünün bazen /g/ ile yazıldığını görüyoruz: *maña yükünügler* (M II 1, 31), *kanyudun keltig* (Panc. B3), *körüg* (MaitrSengim 18 v24) (<körŋ), *unımag* (MaitrSengim 18 v2) (<unitmañ), *ogluguz* (MaitrSengim 38 r2) (<og(u)luñuz), *ögtün* (KP XXXVII 5) (<öñdün) vb.

Bu ünsüz nöbetleşmenin bulunduğu metinlerin, klasik öncesi ya da erken dönemde yazılmış Maniheist ve Budist metinler olması, Türk runik harfli metinlerdeki yazım geleneğinin bu dönemde de devam ettiğini göstermesi açısından önem taşımaktadır. Buna karşılık, klasik ve geç dönemlerde yazılmış metinlerde damaksıl /n/ ünsüzü daima /ng/ ile yazılmıştır. Dolayısıyla bu ünsüzün bazen /g/ ile yazıldığı herhangi bir Maniheist ve Budist Türkçe metin, geç tarihli değildir.

⁸ Türk runik harfli yazıtlar ile bazı Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde nazal /n/ ünsüzünün zaman zaman /g/ ile yazılması, araştırmacılar tarafından farklı şekillerde yorumlanmıştır. Konu üzerinde çalışan bazı araştırmacılar bu değişkenliği yazımla (Tekin 1980: 13, Laut 1986: 71-72), bazıları ünsüz değişmesiyle (Tekin 1968: 92-93, Zieme 1969: 177), bazıları ise diyalekt farklılığıyla (Röhrborn 1977: 14) ilişkilendirmişlerdir.

2.6. Söz içi /d/ > /y/ Değişimi

Tarihsel Türk dilinin tasnifinde her zaman ayırt edici bir ölçüt olarak kullanılan /d/ > /y/ değişimi, esasında Türk dilinin başka coğrafyalarında ve dönemlerinde yazılmış olan metinlerin bir özelliği olarak bilinmesine karşılık Uygurlardan kalan bazı din dışı ve Budist Türkçe metinlerde de görülmektedir. Kâşgarlı Mahmut, daha 11. yüzyılda söz içindeki /d/ ünsüzünün *Yağma, Tuhsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul, Argu* ve *Oğuzlar*'da /y/ olduğunu ifade ederek bu değişime dikkat çekmiştir (DLT I,32). Türk runik harfli yazıtlarda, Maniheizt metinlerde, erken ve klasik Budist metinlerde, kısaca yazılış tarihleri 13. yüzyıla kadar olan metinlerde, söz içi /d/ ünsüzü, ağız unsuru olarak geçen birkaç metin dışında, hiçbir zaman değişmemiştir. 13. yüzyılın sonları ile 14. yüzyılda yazılan metinlerde ise, bazı sözcüklerdeki ünlüler arasında yer alan /d/ ünsüzü /y/ olmuştur.

1334 yılında yazılmış olan Geng/Hamilton'da /d/ ünsüzü, *kodup, edgü* gibi örneklerde korunmuş olsa da, *kaygu* örneğinde /y/ olmuştur. Özellikle geç dönemlerde yazılmış din dışı Türkçe metinlerde /d/ > /y/ değişimi daha fazladır: *kaygu* (ETŞ 11,12), *koygu* (TT VII 11,4; 6,8), *toysun* (USp 3), *eylep* (USp 22) (<ed+le-), *k(e)lmeyin* (Brief C 11)⁹ vb. Dolayısıyla Uygurlardan kalan Türkçe metinlerde söz içi /d/ ünsüzünün /y/ olduğu herhangi bir metin, 13. ya da 14. yüzyıllardan önce yazılmış olamaz.

2.7. Söz içi /g/ Ünsüzünün Durumu

/g/ ünsüzünün düşmesi ya da başka bir ünsüze dönüşmesi de tıpkı /d/ ünsüzünün /y/ ünsüzüne değişmesi gibi, Eski Türkçede yaygın bir durum değildir. Birden fazla heceli sözcüklerde hece başlarındaki /g/ ünsüzü gerek Türk runik alfabesiyle yazılmış Türkçe metinlerde gerekse birçok Maniheizt ve Budist Türkçe metinde korunmuştur. Türk dilinde birden fazla heceli sözcüklerde hece başlarındaki /g/ ünsüzü, Kâşgarlı Mahmut'un da belirttiği gibi (DLT I 33), Oğuz ve Kıpçak diyalektlerinde düşmüştür.

Clark (1975: 122), Erdal (1979: 157) ve Doerfer (1993: 163-165) gibi konu üzerine çalışanlar tarafından 13-14. yüzyıllara tarihlendirilen ve genellikle din dışı çevrede yazılmış olduğu kabul edilen kimi metinlerde *kergek, kulgak, tamgak* gibi çok sık kullanılan sözcüklerdeki /g/ ünsüzü düşmüştür: *eşidiser-ler* (BT III 730)

⁹ Brief C'de geçen *töleç k(e)lmeyin anta ok tursar sen* (11) örneğindeki *-meyin* ekinin *-mAdIn* ekinden gelmediği, aksine Türk runik harfli yazıtlardaki *-(y)In* zarf-fiil ekinin olumsuz şekli olduğu ve böylece sözcükte bir /d/ > /y/ değişiminin olmadığı ileri sürülse de (Erdal 2004: 317), bir taraftan aynı metinde geçen *kaygu* sözcüğündeki /d/ > /y/ değişimi, diğer taraftan da *-(y)In* zarf-fiil ekinin bu dönemde yazılmış metinlerde geçmemesi ve ayrıca metnin diğer dil özelliklerinin geç dönemde yazıldığını göstermesi gibi sebeplerden dolayı sözcükteki *-meyin* ekinin, /d/ > /y/ değişimi sonucunda *-mAdIn* zarf-fiil ekinden geldiğini söyleyebiliriz.

MANİHEİST VE BUDİST TÜRKÇE METİNLERİN TARİHLENDİRİLMESİNDE KULLANILAN
ÖLÇÜTLER

(<eşidigser-ler), *karak[ç]ı*] (BlockFalt 150) (<kargak), *kerek* (TT VII 28,54; TT VIII I) (<kergek), *kulak* (Heilk I 56) (<kulgak), *tamak* (Heilk I 12) (<tamgak) vb. Dolayısıyla 13-14. yüzyıllarda yazılmış metinlerde /g/ ünsüzü birçok örnekte korunurken, sık kullanılan bazı sözcüklerde düşmüştür. Böylece 13-14. yüzyıllarda yazılmış Budist ve din dışı Türkçe metinlerde /g/ ünsüzünün düşme eğiliminde olduğunu söyleyebiliriz.

2.8. *kurtgar-* fiili

Türk runik harfli metinlerde tanıklanamayan, buna karşılık Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde *kurtgar-*, *kutgar-* ve *kutar-* şekillerinde geçen fiilin aslı şeklinin *kurtgar-* olduğunda kuşku yoktur (Clauson 1972: 649b-650a; Erdal 2004: 111). Keza klasik öncesi Uygur metinlerinde fiilin *kurtgar-* şeklinde olması, aslı şeklin de *kurtgar-* şekli olduğuna kanıt oluşturur. Geç tarihli Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde, *kergek*, *kulgak*, *tamgak* gibi sözcüklerde /g/ ünsüzünün ve *bek* (<berk), *tetrü* (<tertrü) (Erdal 1991: 729), *bile* (<birle), *-sA* (<-sAr) gibi örneklerde de /r/ ünsüzünün düştüğü bilinmektedir. Bu bağlamda *kurtgar-* fiilindeki /g/ ve /r/ ünsüzleri de zamanla düşerek, fiil geç tarihli metinlerde *kutgar-* ve daha sonra *kutar-* şekillerini almıştır.

M II 4, *M III 1*, *M III 2*, *M III 15* gibi Maniheist çevrede yazılmış Türkçe metinlerde *kurtgar-* şeklinde tanıklanan fiil, *Pothi*, *M III 39* ve *TT III* gibi geç Maniheist metinlerde ve klasik öncesi döneme ait *MaitrSengim*, *KP* gibi diğer Budist metinlerde *kutgar-* şeklini almıştır. Geç dönem metinlerinde ise, *kutgar-* yanında çok nadir de olsa *ZiemeNestorische* gibi metinlerde *kutar-* şekline de rastlanır.

2.9. *yarlıgka-* Fiili

yarlıg “buyruk, emir” isminden +kA- eki ile yapılmış bir fiil olan *yarlıgka-* “buyurmak, emretmek, affetmek, başışlamak” fiili (Erdal 1991: 462), Eski Türkçe metinlerde genellikle *yarlıka-* şeklinde geçmektedir. Fiil, Türk runik harfli metinlerde de *yarlıka-* şeklindedir. Fiilin Kök Türk yazıtlarında ve erken tarihli bazı Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde *yarlıgka-* yerine *yarlıka-* şeklinde geçmesi, büyük bir ihtimalle bu dönemde yazılan metinlerde yan yana kullanılan aynı ya da benzer ünsüzlerin tek bir harfle gösterilmesinden kaynaklanmış olmalıdır (bkz. 1.2.).

Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde de *yarlıgka-* fiili genellikle *yarlıka-* şeklinde yazılmıştır ancak klasik öncesi dönemde yazılmış bazı metinlerde *yarlıgka-* şeklinde fiilin aslı şekliyle karşılaşıyoruz. Bu aslı şekli bulunduran metinlerin yazılış tarihleri erken olmalıdır (Erdal 1979a: 154). Bu anlamda fiilin *yarlıgka-* şeklinde geçtiği M I 10, M I 11 ve M I 12 gibi Maniheist ve *MaitrSengim* ve *KP* gibi Budist Türkçe metinlerin yazılışları geç tarihli olmamalıdır.

3. Morfonolojik Ölçütler

3.1. Son Hece Ünlüsü Yuvarlak Olan Sözcüklerden Sonra Vasıta Hâl Ekinin Bağlantı Ünlüsü

Ünlüyle biten isimlere doğrudan, ünsüzle biten isimlere ise bağlantı ünlüsü olarak eklenen vasıta hâl eki, Türk runik harfli yazıtlarda ve bazı Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde yine ünsüzle biten ve son hece ünlüsü yuvarlak olan isimlerden sonra dudak uyumuna girerek +Un şeklinde, bazı Maniheist ve Budist metinlerde ise her şart altında +In şeklindedir. Diğer bir ifadeyle, ekinin bağlantı ünlüsü, tıpkı Türk runik harfli yazıtlarda olduğu gibi bir kısım Uygur metinlerinde de dudak uyumuna girmiştir: *sakınçın sözün kılınçın* (Chuast 102), *körkün* (BT V 25,11), *özün* (DreiPrinzen 74), *özümüzün üzütümüzün* (M III 1,11). Buna karşılık birçok Maniheist ve Budist Türkçe metinde ünsüzle biten isimlerden sonra vasıta hâl ekinin ünlüsü, ekten önceki hecenin ünlüsü yuvarlak da olsa, dudak uyumundan çıkmış ve ek daima +In şeklinde yazılmıştır: *ayançağ köñülin yüküngü* (Pothe 3), *külüşügin* (M II 2,39), *köñülin* (AYStockh 2), *telmire közin anoz mu kılğalı ugratıñ* (BT XIII 3,5). Erken tarihli oldukları tahmin edilen bazı metinlerde vasıta hâl ekinin ünlüsü, +Un yanında +An şeklinde geçmektedir: *adasazan tudasazan ermeki bozlun* (BT V 23,12), *udugun sakan* (M III 8,18), *udugun saklanmakan* (M III 4,7), *teven kürün armakan azgurmakan* (M III 4,11). Bu metinlerde, diğer bazı eklerin bağlantı ünlüsü de /A/ dır.

Örneklerden hareketle, Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde vasıta hâl ekinin bağlantı ünlüsünün daha klasik öncesi dönemde yazılmış metinlerde dörtlü şekilden (ı, i, u, ü) ikili şekle (ı, i) doğru değişmeye, bazı eserlerde her iki şekilde kullanıldıktan sonra artık sadece tek şeklin hakim olmaya başladığını söyleyebiliriz. Sonuç olarak, vasıta hâl ekinin bağlantı ünlüsünün dudak uyumuna girdiği metinlerin yazılış tarihleri, Kök Türk yazıtlarına daha yakındır.

3.2. -(X)t- Ekinin Bağlantı Ünlüsü

Ünsüzle biten ve son hece ünlüsü yuvarlak olan fiillerden sonra -(X)t- ekinin bağlantı ünlüsü de, tıpkı vasıta hâl ekinin bağlantı ünlüsü gibi, Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde bazen /u, ü/ bezen de /ı, i/ olmuş, zaman içinde dörtlü uyumdan (ı, i, u, ü) ikili uyuma (ı, i) değişmiştir. Türk runik harfli metinlerde bağlantı ünlüsü dudak uyumuna girmiş olan -(X)t- eki, klasik öncesi ya da erken dönemde yazılmış Uygur metinlerinde de değişmemiş (ög-üt-, uk-ut-, sök-üt-, ör-üt-), buna karşılık belli bir süreden sonra yazılmış metinlerde tamamıyla /ı, i/ (uk-ıt-, çök-it-, ög-it-ör-it-) olmuştur. Buna göre, -(X)t- ekinin bağlantı ünlüsü, Maniheist ve Budist çevrelerde yazılmış erken tarihli metinlerde dudak uyumuna girmiş (-Ut-), klasik ve geç dönemlerde yazılmış bütün metinlerde ise daima dar ünlülerle (-It-) yazılmıştır.

3.4. Ünsüzle Biten İsimlerden Sonra İlgî Hâli Eki

Türk runik harfli yazıtlarda ilgî hâli eki, ünsüzle biten isimlerden sonra +nXŋ, ünlüyle biten isimlerden sonra ise +ŋ; Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde ise hem ünlüyle hem de ünsüzle biten isimlerden sonra genellikle +nXŋ şeklindedir. Dolayısıyla iki ayrı kültür çevresinde yazılmış Türkçe metinleri şekil özellikleri bakımından birbirinden ayıran en önemli farklılık isimlerin ilgî hâli ekinde ortaya çıkmıştır. Ne var ki Maniheist çevrede yazılmış bazı Türkçe metinlerde, ünsüzle biten isimlerden sonra ilgî hâli eki, Kök Türk yazıtlarında olduğu gibi +ŋ şeklindedir:

suvuŋ utlı-sı (M III 6,2), *tişi kişilerin körkin meŋizin neŋ yokça edligsizçe sakınur* (M III 8 VII, 8), *suvun adakı* (M III 19,11), *neçe eviŋ kişi orunçakın [yi]dim(i)z erser* (ZiemeHuast R,15) vb.

Birkaç Maniheist metnin dışında, Uygurlardan kalan metinlerin tamamında ünsüzle biten isimlerden sonra ilgî hâl eki daima +nXŋ'dır. Dolayısıyla ilgî hâl eki +ŋ olan yukarıdaki metinlerin yazılış tarihleri Türk runik harfli yazıtlara daha yakın olmalıdır.

3.5. Ünlü ile Biten Fiillerin Geniş Zaman Eki

Türk runik harfli yazıtlarda ünlüyle biten fiillerden sonra geniş zaman çekimi, *ti-* fiili dışında –yUr ekiyle yapılmıştır. Eski Türkçenin tarihsel gelişim sürecinde ortaya çıkan –r geniş zaman eki, yazıtlarda sadece *ti-* fiilinde (ti-r) görülür (Tekin 1968: 177). Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde ise, ünlüyle biten fiillerden sonra geniş zaman eki, bezen Kök Türk yazıtlarında olduğu gibi –yUr, bazen de sadece *ti-* fiilinde görülen geniş zaman ekinin yaygınlık kazanmasıyla ortaya çıkan –r olmak üzere ikili şekle sahiptir. Erken tarihli Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde –r eki, *ti-* fiili dışında yarlıka- ve yorı- fiillerinde de kullanılmış (Doerfer 1993: 175), ünlüyle biten diğer fiillerden sonra ise –yUr eki kullanılmıştır. Buna karşılık, bilhassa 13-14. yüzyıllarda yazılmış Budist ve din dışı Türkçe metinlerde geniş zaman çekimi, bu fiillerin yanı sıra ünlüyle biten diğer fiillerde de –r ekiyle yapılmış, böylece yeni geniş zaman ekinin kullanımı yaygınlaşmıştır. O hâlde, erken tarihli metinlerde sadece birkaç fiilde tanıklanan –r geniş zaman eki, geç tarihli metinlerde ünlüyle biten diğer fiillere de eklenmiş ve –yUr eki kadar yaygın bir hâl almıştır.

3.6. /k/ ve /r/ Ünsüzleri İle Biten Eklerden Sonra Zarf-Fiil ve Geniş Zaman Ekleri

Eski Türkçenin gelişim sürecinde +KIr-, +(A)r-, -sXK-, -tXK-, -XK- ve +XK- gibi /k/ ve /r/ ünsüzleriyle biten bazı eklerden sonra gelen zarf-fiil ve geniş zaman ekleri, /-A, -Ar/ ve /-U, -Ur/ ekleri arasında değişkenlik göstermiştir (Erdal 1979b,

Ercilasun 1983).¹⁰ Türk runik harfli yazıtlar ile bazı Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde bu eklerden sonra gelen zarf-fiil eki –A, geniş zaman eki ise –Ar’dır:

ögirer (Windgott 9), *taşıkār* (M II 11,20), *kadgurār* (M II 7-9), *ögire belgüre* (M III 15), *evirer m(e)n* (MaitrSengim 1v 13), *bultukār* (MaitrSengim 4,15) vb.

Erken döneme ait Maniheist ve Budist metinlerde /k/ ve /r/ ünsüzleriyle biten bu eklerden sonra zarf-fiil eki –A, geniş zaman eki ise –Ar şeklindeyken, yazılışları daha sonraki yüzyıllara ait metinlerde eskicil ekler yerine –U ve –Ur eklerine bırakmıştır. Hatta yazılış tarihleri çok geç olmayan metinlerde hem –A ve –Ar ekleri hem de –U ve –Ur ekleri birlikte geçmektedir. Dolayısıyla Kök Türk yazıtlarındaki –A/-Ar eklerini bulunduran Maniheist ve Budist Türkçe metinlerin yazılış tarihleri yazıtlara yakın, –U/-Ur eklerini bulunduran metinlerin yazılış tarihleri ise uzaktır.

3.7. –(X)t- Eki İle Biten Fiillerin Zarf-Fiil ve Geniş Zaman Ekleri

Eski Türkçede –(X)t- ettirgenlik ekine sahip fiillerin zarf-fiil ve geniş zaman ekleri, diğer yapım ekleriyle türemiş fiillerden farklıdır. Türk runik alfabesiyle yazılmış metinlerde bu ekten sonra zarf-fiil eki –I, geniş zaman eki ise –Ir’dır: *artatı* (KT D 22), *yüzüti keç-* (BK D 30), *yagutır* (KT G 5). Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde ise, bu ekten sonra gelen zarf-fiil ve geniş zaman ekleri bazen Kök Türk yazıtlarında olduğu gibi –I/-Ir, bazen de Eski Türkçede diğer türemiş fiillerde olduğu gibi –U/-Ur olmuştur.

Maniheist Türkçe metinlerin birçoğunda –(X)t- ekinden sonra zarf-fiil ve geniş zaman ekleri –I ve –Ir’dır. 763 yılında yazıldığı tahmin edilen TT II A’da *t(a)vratur* (89), 795/796 yıllarına tarihlendirilen M I 14’te *y(a)ratur* (10) ve yine 759/780 yılları arasına tarihlendirilen M I 21’de *b(e)lgürtir [ya]rutur yaşutır* (3-4) örnekleri, erken Uygur metinlerinde geniş zaman ekinin değişmediğini gösterir. Aynı şekilde MaitrSengim, Sekiz gibi erken Budist Türkçe metinlerde de ekten sonra gelen zarf-fiil ve geniş zaman ekleri –I ve –Ir’dır. Bununla birlikte klasik öncesi dönemde yazılmış metinlerde değişmeye başlayan ekler, bazı klasik metinlerde ve geç dönem metinlerinde tamamıyla –U ve –Ur olmuştur: *örletür* (TT III 34), *ukatur* (Xuan VI 1321), *ançulatur* (Xuan VII 96), *yaratur* (YüanSadDharm 76), *ukitu* (YüanSadDharm 440). Dolayısıyla –(X)t- ekinden sonra zarf-fiil ve geniş zaman eklerinin –I ve –Ir olduğu metinler, –U ve –Ur olan metinlere göre daha erken bir zamanda yazılmış olmalıdır.

¹⁰ /r/ ünsüzüyle biten fiilden fiil yapım eklerinden +GAr, -Gur-, -Ur-, -Ar-, -(X)r- ve -Dur- eklerinden sonra ise her zaman –U zarf-fiil eki ve –Ur geniş zaman eki kullanılmıştır.

4. Şekil Bilgisine İlişkin Ölçütler

4.1. Yalın İsimlerden Sonra Yükleme Hâl Eki

Eski Türkçede iyelik eklerini almamış isimlerin yükleme hâli genellikle +(X)G ekiyle yapılmıştır. Bununla birlikte Eski Türk dilinin erken tarihli metinlerinde sadece zamir kökenli sözcüklere eklenen +nI eki de, belli bir zaman diliminden sonra yazılmış bazı Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde yalın isimlerden sonra yükleme hâl eki olmuştur. Bu çevrelerde yalın isimlerden sonra +nI yükleme hâl ekinin kullanımı, 13. yüzyılda yazılmış metinlerde yaygınlık kazanmaya başlasa da, özellikle 14. yüzyılda yazılmış metinlerde neredeyse +(X)G eki kadar kullanılmıştır. Hatta bu yüzyıllarda yazılmış metinlerde, aynı metinde aynı sözcük hem +(X)G hem de +nI eklerini almıştır. O hâlde yalın isimlerden sonra sadece +(X)G ekini almış metinler, +nI ekini almış metinlere göre daha erken, buna karşılık +nI ekini almış metinler ise daha geç tarihlidir.

4.2. İyelik Ekli İsimlerden Sonra Yükleme Hâl Eki

Türk runik harfli yazıtlarda iyelik eklerini almış isimlerin yükleme hâl eki, bütün şahıslarda +n ekiyle yapılmıştır. Erken tarihli olduğu bilinen bazı Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde de bütün iyelik ekli isimlerin yükleme hâli, Kök Türk yazıtlarında olduğu gibi +n ekiyle yapılmaya devam etmiştir:

k(e)ltükümün bilzünler (ManWettPrinzen 65), *begedmekeñiz(i)n bilzünler* (ManWettPrinzen 66), *kamağ uluğlarıñızın y(a)ruk [og]luğuzın* (M III 9, III v8-10), *yazukumın boşuñ suyumın tarkarañ irinçümin arıtıñ* (M III 9, II v8) vb.

Erken tarihli bu metinlerde iyelik ekli isimlerden sonra yükleme hâl eki +n olmasına karşılık, Maniheist ve Budist çevrelerde yazılmış Türkçe metinlerde ek, zaman içinde değişmiştir. Yükleme hâl ekindeki bu değişim ilk önce çokluk 1. ve 2. şahıs iyelik eklerinde başlamış, teklik 1. ve 2. şahıslardaki değişim daha sonraki yüzyıllarda gerçekleşmiştir. Değişimin daha klasik öncesi Uygur metinlerinde başladığını, bu dönemde yazılmış eserlerde çokluk 1. ve 2. şahıs iyelik eklerinden sonra yükleme hâl ekinin +nI olduğunu söyleyebiliriz. 13-14. yüzyıllarda yazılmış olan Türkçe metinlerde ise iyelik ekli isimlerden sonra yükleme hâl eki, teklik 1. ve 2. şahıs iyelik ekli isimlere de sirayet etmiş ve böylece bu yüzyıllarda teklik 3. şahıs hariç diğer şahıslarda artık +nI olmuştur: *işimni* (BT XIII 3b, 41), *bodunuñ-nı* (BT XIII 3b 47), *atañ-nı* (Brief C).¹¹

Buna göre, bütün şahıslara ait iyelik eklerinden sonra yükleme hâl eki +n olan metinlerin yazılış tarihleri erken, teklik şahıslardan sonra +n, çokluk şahıslardan

¹¹ BT VIII A'da *yaratıñ-nı* (A-462) örneğinde, teklik 3. şahıs iyelik ekinde sonra yükleme hâli, alışık olmadık şekilde +n yerine +nI ekiyle yapılmıştır. Tibetçe'den çevrilmiş geç tarihli bu metinde +nI yükleme hâl ekinin teklik 3. şahıs da kapsamı alışılmadık bir durumdur.

sonra +nI olan metinlerin yazılış tarihi daha sonra, teklik ve çokluk I. ve II. şahıslardan sonra +nI olan metinlerin yazılış tarihleri ise geçtir.

4.3. Çıkma Hâl Eki

Bilindiği üzere Türk runik harfli yazıtlarda isimlerin çıkma hâli, aynı zamanda bulunma hâlini de ifade eden +DA ekiyle yapılmıştır. Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde +DA eki, daha sonra ortaya çıkan +DAn ve +DIn eklerinin yanında, geç dönem metinlerinde bile bazı fiillerden ve çekim edatlarından önceki isimlerde kalıplaşmış olarak fiil ya da edatları yönetmeye devam etmiştir. +DA eki bu işleviyle Uygurlardan kalan en geç tarihli metinlerin de çıkma hâl eklerinden biridir. Bununla birlikte +DA ekinin geç tarihli metinlerde çıkma hâl eki olarak kullanımı işlevsel değil, daha çok ek kalıplaşmasıyla ilgilidir.

Türk runik harfli metinler ile Maniheist ve Budist çevrelerde yazılmış metinleri şekil özellikleri bakımından birbirinden ayıran çıkma hâl eki, Uygurlar tarafından yazılmış metinler arasında da farklılık sergilemekte, bu dönemde yazılmış metinlerin tarihsel gelişim süreçleri hakkında ipuçları vermektedir. Kök Türk yazıtlarında *süngüklüg kantan kelipen süre eltdi* (KT D 23), *ança olurur erkli Oguzduntan küreg kelti* (T G 1) gibi birkaç yerde tanıklanan +DAn eki,¹² genellikle Maniheist Türkçe metinlerin (Zieme 1969: 115-116) bazen de Budist Türkçe metinlerin çıkma hâl ekidir. Eski Türkçenin diğer çıkma hâl eki +DIn ise, bazı Maniheist metinlerde de kullanılmasına karşılık genellikle Budist metinlerde kullanılmıştır. Hatta geç tarihli Maniheist metinlerin çıkma hâli +DAn yerine +DIn ekiyle yapılmıştır. Bazı araştırmacılar +DAn ve +DIn eklerini Maniheist ve Budist Türkçe metinleri birbirinden ayıran diyalekt unsuru olarak kabul etseler de, Maniheist metinlere atfedilen +DAn ekinin bazı Budist metinlerde de geçmesi, Budist metinlere atfedilen +DIn ekinin ise geç dönem Maniheist metinlerde de bulunması,¹³ eklerin diyalekt farklılığından ziyade metinlerin tarihsel gelişim

¹² Kök Türk alfabesiyle yazılmış metinlerde +dXn ekinin ünlüsü yazılmadığı için ünlünün niteliği tam açık değildir. Ekin ünlüsünü, Gabain (1988: 183) /I/, Tekin (2000: 114) ise /A/ okumuştur. Doerfer (1993: 151), +dAn ekinin ünlüsünü, /a,e,i,i/ ünlülerini karşılayan ve daha sonra /A/ ve /I/ ünlülerine parçalanan /ä/ olarak tasarlamış ve eki +*dän* olarak okumuştur. Doerfer bu anlamda +dAn ekinin ünlüsünü genellikle Maniheist metinlerde bazı eklerde görülen /A/ bağlantı ünlüsüyle ilişkilendirerek, +dAn ekinin daha eskicil olduğunu ifade etmiştir. Erdal'a göre ise, Kök Türk yazıtlarında *Oguzduntan* (Tun 8) örneğindeki çıkma hâl eki, +dXn yön eki (*orientational suffix*) ile birlikte geçmektedir ve yazıtların çıkma hâli /A/ ile okunmalıdır. Bu bakımdan Erdal, yazıtlarda çıkma hâlini +dAn olarak okumayı tercih eder (Erdal 2004: 174-175).

¹³ Doerfer (1993), +DIn çıkma hâl ekinin bulunduğu Maniheist metinleri, Budizmin nüfuzu altında yazılmış metinler olarak değerlendirmiştir. Ne var ki, Doerfer'in işaret ettiği metinlerin, diğer dil özellikleri bakımından da geç dönemde yazılmış metinler olduğunun anlaşılması, bu metinlerin yazıldığı dönemlerde +DAn ekinin her iki çevrede yazılmış metinlerde artık kullanımdan düşmüş olabileceğini akla getirmektedir.

süreçlerini tayin eden bir ölçüt olabileceğini düşündürmektedir. Dolayısıyla Maniheist ve Budist çevrelerde yazılmış Türkçe metinlerde +DAn çıkma hâl ekinin klasik öncesi dönemde yazılmış metinlerde; +DIn eki ise, klasik öncesi dönemlerden başlayarak geç dönem metinlere kadar kullanıldığı söylenebilir.

4.4. Yön Hâli

Eski Türkçede isimlerin yön hâli, +gArU, +rA ve +rU ekleriyle yapılmıştır. Bunlardan +gArU ekinin asıl yön hâl eki olduğu (Gabain 1988: 65), +rU ekinin +gArU ekinden kısaltıldığı ve +rA ekinin ise Eski Türkçenin tarihsel gelişim sürecinde farklı işlevlere sahip olduğu iddia edilmiştir (Erdal 2004: 177-179). Gabain (1988) +rA ve +rU eklerinin Eski Türkçede hiçbir zaman gerçek isimle kullanılmadığına işaret ederek, bu eklerin gerçek yön ekleri olmadığını ifade eder. Erdal'a (2004) göre ise Eski Türkçe'de +rA ve +rU ekleri, yön isimlerinin dışında, organ adlarına da gelerek parçasal yön ifade etmişlerdir.

Türk runik harfli yazıtlarda (Tekin 2000: 116) ve Maniheist Türkçe metinlerde (Zieme 1969: 111) sıkça kullanılmış olan yön hâl ekleri, Budist çevrede yazılmış Türkçe metinlerde sık değildir. Kök Türk yazıtlarında isimlerin yön hâliyle yönetilen fiillerin bazı Maniheist metinlerde de yön hâli eki tarafından yönetildikleri görülmektedir. Buna karşılık bu çevrelerde yazılmış metinlerde yön eki gerektiren fiiller, çoğunluğunu Budist çevrede yazılmış metinlerin oluşturduğu klasik ve geç tarihli metinlerde, yön eki yerine yönelme hâl eki tarafından yönetilmişlerdir.¹⁴

Maniheist çevrede yazılmış metinlerin büyük bir kısmında yön ekinin bulunması, buna karşılık Budist metinlerde bulunmaması diyalekt farklılığından doğmuş olabileceğini düşündürse de, yön ekinin Sekiz Yükmeç Sutra, Maitrisimit'in Sengim nüshası gibi erken tarihli Budist Türkçe metinlerde de geçmesi, fakat geç tarihli olduklarını bildiğimiz Maniheist metinlerde yön ekinin yerini yönelme hâl ekinin alması gibi etkenler, aksine eklerin Uygur Türkçesinin tarihsel gelişim süreçlerini tespit etmemiz açısından uygulanabilir bir ölçüt olduğunu göstermektedir. Nitekim ekin geçtiği metinler, diğer dil özellikleri bakımından da Kök Türk yazıtlarına en yakın metinlerdir.¹⁵ Dolayısıyla Maniheist

¹⁴ T. Tekin, Kök Türk yazıtlarında yaklaşma hâl ekinin de yön hâl eki işlevine sahip olduğunu belirtmiştir. Ancak Nauta (1969: 309), Kök Türkçede yön hâl ekiyle yaklaşma hâl ekinin farklı işlevlere sahip ekler olduğunu düşünür.

¹⁵ Budist Türkçe metinlerden **ApokrSü** ve **İnsadi**'de yön eki, arkaik bir unsur olarak ortaya çıkar. **ApokrSü**'de yön eki, sadece bir yerde geçer: *balık-nung arkusıngaru ağınıp* (355). **İnsadi**'de ise *sengrem-gerü bardılar* (246) örneğinde isim bar- fiiline yön hâliyle bağlanmıştır. Ancak **İnsadi**'de aynı ibare *üç uguş-nung baxşı-sınga umunu ürgüd tudçı çedavan sengrem-ke nom (e)şidgeli barıp ült(e)m(e)dük torok braman-lartın ırayu b(a)şlatı* (171-175) örneğinde yaklaşma hâliyle geçmektedir. **İnsadi**'de *öngire* (888) ve *songır-a* (890) kelimelerinde de yön eki vardır.

ve Budist çevrelerde yazılmış metinlerde yön eki, genellikle erken tarihli metinlerde geçmektedir.

4.5. İsimlerin Yükleme Hâlini Yöneten Edatlar

Türkçe'de çekim edatları kendilerinden önceki sözcüklere daima belirli eklerle bağlanmıştır. Buna göre edatlardan önceki sözcükler genellikle belirli hâl eklerini alır. Bazı çekim edatları ismin yalın hâli tarafından yönetilirken, adın, basa, berü, kin, körü, singlar, taşra gibi edatlar isimlere çıkma hâl eki; mengzeti, yaraşı, utru gibi edatlar yaklaşma hâl eki tarafından yönetilmişlerdir. Türk runik harfli Kök Türk yazıtlarında *ara*, *birle*, *içre*, *teg*, *üçün* ve *üze* edatları ise isimlere yükleme hâlinde bağlanmışlardır:

açsık tosık ömez sen bir todsar açsık ömez sen. antağın için igidmiş kaganın sabın almatın yir sayu bardığ (KT G 8-9), tengri yarlıkadukın için [ö]züm kutum bar için (KT G 9), anta kisre inisi eçisin teg kılınmaduk için oğlu kangın teg kılınmaduk erinç (KT D 5), begleri bodunu tüzüz için Tabgaç bodun tebliğin kürlüğün için armağısın için inili eçili kıkşürtükün için begli bodunluğ yongaşurtukın için Türk bodun illedük ilin içginu idmiş (KT D 6-7), kaganın birle Songa yışda süngüşdümüz (KT D 35).

Uygurlardan kalan Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde ise, bu edatların isme ya yükleme hâlinde ya da yalın hâlde bağlandıkları görülmektedir. Buna göre yukarıdaki edatlar, birçoğu Maniheist çevrede yazılmış erken tarihli metinlerde sözcüklerin yükleme hâlini yönetmiştir. Ancak belli bir zamandan sonra yazılmış metinlerde, adı geçen edatların isimlerin yalın hâlini yönettikleri görülmektedir. O hâlde, Türk runik harfli yazıtlarda olduğu gibi *ara*, *birle*, *içre*, *teg*, *üçün* ve *üze* edatlarının isimlerin yükleme hâlini yönettiği Maniheist ve Budist Türkçe metinlerin yazılış tarihleri, yalın hâl tarafından yönetilen diğer Maniheist ve Budist Türkçe metinlere göre daha erken tarihlidir.

4.6. İşaret Zamirlerinin Yaklaşma Hâli

Eski Türkçede *bu* ve *ol* işaret zamirlerinin yaklaşma hâli, metinlerin yazılış tarihlerini tespit etmede kullanılabilecek ölçütlerden biridir. Türk runik harfli yazıtlarda *ol* işaret zamirinin yaklaşma hâli *angar* (KT G 11; BK K 8) şeklinde geçmektedir. Yazıtlarda bu işaret zamirinin yaklaşma hâli geçmediği hâlde, yazıtlarda *bu* zamirinin yaklaşma hâlinin de **mungar* şeklinde geçmiş olabileceğini düşünebiliriz.

Kök Türk yazıtlarındaki *angar* ve *mungar* şekilleri, Maniheist ve Budist Türkçe metinlerin bir kısmında da *angar* ve *mungar* şekillerinde, büyük bir kısmında ise /r/ ünsüzünün düşmesiyle *anga*, *munga* şekillerindedir.¹⁶ Mesela 759-780 yılları

¹⁶ Ol ve bu işaret zamirlerinin yaklaşma hâli olan *angar* ve *mungar* şekilleri, erken tarihli metinlerin dışında, hem yazı şekli hem de dil özellikleri bakımında Maniheist ve Budist

arasında yazılan **M I 23**'te mungar, 795-796 yıllarında yazılan **M III 6**'da ise angar şekli geçmektedir. Aynı dönemde yazılmış metinlerdeki bu farklılığın diyalekt ayrılığından kaynaklanmış olma ihtimaline karşılık, diğer dil özellikleri bakımından da erken tarihlerde yazıldıkları anlaşılan metinlerde angar ve mungar şekillerinin bulunması, geç dönemlerde yazılmış metinlerde ise düzenli olarak anga ve munga şekillerinin bulunması, bu değişimin diyalekt ayrılığından değil, aksine Eski Türkçenin tarihsel gelişim sürecinde değişime uğramış olmasından kaynaklandığı söylenebilir.

4.7. -gII ve -gmA Şimdiki Zaman Sıfat-Fiil Ekleri

Eski Türkçede -(X)r şimdiki zaman sıfat-fiil eki, dönemin bütün safhalarında sıkça kullanılmış olmasına karşılık, -(X)gII ve -(X)gmA ekleri Eski Türkçenin farklı safhalarında biri diğerine tercih edilmiş, böylece belli bir dönem -(X)gII eki daha fazla kullanılırken başka bir dönemde -(X)gmA eki yaygınlık kazanmıştır. Buna göre Kök Türk yazıtlarında genellikle -gmA eki kullanılmış, -gII eki ise Tekin'e göre (2000: 173) sadece Tonyukuk ve Moyun Çor yazıtlarında *erkli* (<er-
kli) sözcüğünde tanıklanmıştır. Kök Türkçede sadece bir yerde görülen -gII eki, Maniheist Türkçe metinlerde yaygındır. Zieme (1969: 178) zamanına kadar yayımlanan Maniheist metinlerden hareketle, bu çevrede -gII ekinin 73 kez, -gmA ekinin ise 26 kez geçtiği sonucuna varır. Budist çevrede yazılmış Türkçe metinlerde ise -gII eki, ancak ö-, ti- gibi fiillerde kalıplaşmış olarak geçmekte, buna karşılık diğer şimdiki zaman sıfat-fiil eki daha yaygın hâlde bulunmaktadır. Budist metinlerde -gmA eki genellikle *er-*, *kel-*, *ti-* ve *uç-* fiillere bazen de *imer-*, *közün-*, *tuy-* ve *yori-* gibi fiillere gelmiştir.

Bu şimdiki zaman sıfat-fiil ekleri, belki de farklı diyalektlere ait ekler olmalarından dolayı, Maniheist ve Budist Türkçe metinlerin tarihsel gelişim süreçlerini tayin etmemiz açısından diğer dillik ölçütler kadar kullanışlı değildir. Ancak belli zaman diliminde yazılmış metinlerde yalnızca belli eklerin kullanılmış olması, Eski Türkçenin safhalarını tespit etmemize işaret etmesi bakımından önem taşımaktadır. Bu açıdan bakıldığında -gII eki, erken dönemde yazılmış hem Maniheist hem de Budist Türkçe metinlerde; -gmA eki ise genellikle Budist çevrede yazılmış metinlerde daha yaygındır. Dolayısıyla -gII ekinin ö- ve ti- gibi fiillerin dışındaki fiillerde de kullanıldığı metinlerin yazılış tarihleri erkendir.

4.8. Sıfat-Fiil Eklerinin Olumsuz Şekilleri

Kök Türk yazıtlarında -dUk ve -mİş sıfat-fiil eklerinin olumsuz karşılığı olarak sadece -mAdUk eki kullanılmış, yazıtlarda bu eklerin olumsuz olarak, daha

---

çevrede yazılmış en geç tarihli metinlerden *İnsadi Sutra* adlı Budist eserde de geçmektedir. Bu zamirlerin yaklaşma hâli, kendisinden önceki yüzyıllarda yazılmış metinlerde *anga/munga* şeklindeyken bu geç tarihli metinde eskicil şekillerin bulunması, büyük bir ihtimalle arkaizmden kaynaklanmıştır.

sonraki yüzyıllarda yazılmış Maniheist ve Budist metinlerde karşılaşılan –mAmIş eki tercih edilmemiştir:

... *ança tip Tabgaç kaganka yağı bolmuş. Yağı bolup itinü yaratunu umaduk yana içikmiş* (KT D 9-10) “Öylece söyleyip, *Tabgaç Kağana düşman olmuş. Düşman olup hazırlanmamış yine tâbi olmuş*”, *ol bilmedükügin için* (BK D 20), *közün körmedük kulgakın eşidmedük bodunum* (BK K 11).

-mIş ve -dUk eklerinin olumsuz şekli, bazı Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde de –mAdUk şeklinde, bazı metinlerde ise yeni bir şekil kazanarak –mAmIş şeklinde geçmekte ve böylece Uygurlar tarafından yazılmış metinlerin tarihsel gelişim süreçlerine ilişkin ipuçları vermektedir. Buna göre erken tarihli Uygur metinlerinde sadece –mAdUk şekli kullanılmış, geç tarihli metinlerde ise –mAdUk ekinin yanı sıra –mAmIş eki de ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla –mAmIş şeklini bulandıran metinlerin yazılış tarihleri, Kök Türk yazıtlarının yazılış tarihine yakın değildir. Diğer bir ifadeyle –mAmIş şeklini barındıran metinlerin yazılışları geç döneme aittir.

Eski Türkçe’de fiilimsilerin olumsuz biçimleri arasında gösterilen başka bir denklik ise, –dAçI gelecek zaman sıfat-fiil ekinin olumsuz şeklinin –mAçI olduğudur (Gronbech 1955: 69-70). Kök Türkçe’de gelecek zaman çekimi –DAçI ve –çI ekleriyle yapılmıştır (Gabain 1988: 82). Kök Türkçe’de –dAçI eki, esas olarak gelecek zaman görevinde kullanılmıştır. Ancak ek, Kök Türkçe’de bu görevinin dışında gelecek zaman sıfat-fiil eki olarak da kullanılır (Tekin 2000: 172). Bazı araştırmacılar tarafından Kök Türkçe’de –dAçI dışında gelecek zaman ifadesinin –mAçI ekiyle de karşılandığı ileri sürülmüştür: *tegmeçi men* (O sağ 2), *yana içik ölmeçi yitmeçi sen* (MÇ D 5), *bu yolun yorisar yaramaçı* (T 23).

Gabain, bu ekin –çI olduğunu düşünür. Erdal ise, –mAçI ekinin diğer gelecek zaman eki olan –dAçI ekinin olumsuz karşılığı olduğunu ve ekin –çI gelecek zaman ekiyle ilişkili olduğunu iddia eder (Erdal 2004: 243). Ancak –çI eki, daima olumsuz şekilde karşımıza çıkar. Barutcu Özönder (2001: 79), ekin bu olumsuz şekillerle birlikte kullanıldığını da dikkate alarak –mAçI ekinde, DLT’te olumlu ve olumsuz emirleri kuvvetlendirdiği ifade edilen çu/çü enklitik edatının bulunduğunu ve ekin *geleceğin emri* olabileceğini ifade eder:

“Bu kip, zaman çizgisi üzerinde olumsuz fiil tabanının, tabi bu aynı zamanda teklik 2. şahıslara olumsuz bir emir tabanıdır da- gelecek yönünde rica, istek, teşvik ve zorlama fonksiyonunu sağlayan –çI ek-edatı ile genişletilmiş şekillerinin şahıs kategorisine sokulmasıyla ortaya çıkmış olmalıdır. FİİL- + -mA- + çI + ŞAHIS ZAMİRLERİ. Eski Türkçedeki bu kipe “geleceğin emri” (Prescriptive) denebilir. Elbette, Eski Türkçenin bu olumsuz –mAçI’li fiil çekimlerinin –çI’lı olumlularının da olması gerektiği düşünülmelidir.”

MANİHEİST VE BUDİST TÜRKÇE METİNLERİN TARİHLENDİRİLMESİNDE KULLANILAN
ÖLÇÜTLER

Uygurlardan kalan metinlerde ise gelecek zaman çekimi genel olarak –gAy eki ile yapılmış, –dAÇI eki sadece sıfat-fiil işlevinde kullanılmıştır. –dAÇI sıfat-fiil ekinin olumsuzu birkaç metin dışında –mAdAÇI şeklindedir. –ÇI eki, Uygur Türkçesi’nde çok az metinde gelecek zamanı karşılamıştır. Ek, gelecek zaman görevinde ise –mAÇI, sıfat-fiil görevinde ise –ÇI şeklindedir. Uygur Türkçesi’nde şu ana kadar yayımlanan metinler içinde sadece birkaç metinde –mAÇI eki geçmektedir. Dolayısıyla aşağıdaki Maniheist ve Budist metinlerin yazılış tarihleri, Kök Türk yazıtlarına yakın olmalıdır:

DreiPrinzen’de *birmeçi m(e)n* (86), **LeCoqMan-Chotsho**’da *...maçi boltı* ve **MaitrSengim**’de *kaçan neng azük sözlemeçi m(e)n* (11,11), *ol ada yme sizler-ke tegmeçi ol* (173v-3).

Ayrıca Türk runik harfli metinlerde tanıklanmayan, buna karşılık Pothi, TT III gibi geç tarihli Maniheist metinlerde sıfat-fiil eki işleviyle, Budist metinlerde ise sıfat-fiil işlevinin yanı sıra geçmiş zaman eki olarak da kullanılan –yUk ekinin olumsuz karşılığı ise daima –mAyUk olarak geçmektedir.

4.9. –(X)pAn(In) Zarf-Fiil Eki

Türk runik harfli metinlerde –(X)pAn şeklinde, Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde ise –(X)pAn ve bazen de –(X)pAnIn şeklinde geçen zarf-fiil eki, Uygurlardan kalan metinlerin bir kısmında kullanılmış, bir kısmında ise işlevlerini –(X)p ekine bırakmıştır denilebilir. Bu anlamda –(X)pAnIn eki, Maniheist çevrede yazılmış Türkçe metinlerde daha sık, buna karşılık Budist çevrede yazılmış Türkçe metinlerde ise seyrek. Ekin, Eski Türkçenin farklı çevrelerinde yazılmış metinlerinde farklılık göstermesi, konu üzerinde çalışan bazı araştırmacılar tarafından bazen Eski Türkçenin diyalektolojik çalışmalarında bazen de Eski Türkçe metinlerin yazılış tarihlerinin tespitinde önemli bir ölçüt olarak yorumlanmıştır. Bu anlamda klasik öncesi dönemde, çoğunluğu Maniheist çevrede ve bazen de erken tarihli Budist çevrede yazılmış metinlerde tanıklanan –(X)pAnIn eki, daha sonraki dönemlerde yazılmış metinlerde unutulmuştur. O hâlde erken tarihli Uygur metinlerinde bulunan –(X)pAnIn eki, klasik ve geç dönemlerde yazılmış metinlerde tanıklanmamaktadır.

4.10. al- ve bil- Fiillerinin Zarf-Fiil ve Geniş Zaman Ekleri

Eski Türkçe’de ünsüzle biten tek heceli fiiller, *aş-ar, sev-er, sür-er, tap-ar, tart-ar, tez-er, tug-ar, uç-ar, ün-er* gibi örneklerden de görüleceği üzere, genellikle –Ar geniş zaman ekini alırken bunların dışında kalan ünsüzle biten bazı tek heceli fiiller, –Ar yerine –Ir veya –Ur geniş zaman eklerini almıştır. Buna göre *ay-, bar-, bol-, bul-, er-, id-, kal-, kıl-, kod-, kol-* ve *yat-* gibi fiillerin geniş zamanı, –Ar ekini alan yukarıdaki fiillerden farklı olarak –Ur ekiyle yapılmıştır. Eski Türkçede *kel-, bar-* (~ –(U)r), *al-, bil-, it-, teg-* gibi ünsüzle biten tek heceli bazı fiillerin geniş zaman eki ise –Ir’dır.

Maniheist ve Budist çevrelerde yazılmış Türkçe metinlerde ünsüzle biten tek heceli bu fiillerden al- ve bil- fiillerinin zarf-fiil ve geniş zaman şekilleri, bazen Kök Türk yazıtlarında olduğu gibi –I ve –Ir (**DreiPrinzen**'de *bilir m(e)n* (39); **BT V 24**'te *bilir*; **M III 8**'de *bilir*; **M III 13**'te *bilir*; **M III 25**'te *bilir* (5); **M III 36**'da *bilir* ve **M III 12**'de *alırlar*), bazen de ünsüzle biten türemiş fiillerde olduğu gibi –U ve –Ur (**FoDing**'de *bilü tegin-* (363); **Üçltig**'de *bilü tüked-* (98b-7), *bililü tüket-* (97a-10; 99b-11); **Trimşikavij**'de *ol edgüti adıra bilü umamak-lıg iki b(e)lgü-ler takı bar üçün* (55); **BT XIII 13**'te *bilü*; **ETŞ 13** ve **ETŞ 18**'de *bilü*; **ETŞ 9**, **ETŞ 11** ve **ETŞ 16**'da *alu*; **BT I D**'de *bilü umaz* (16) ve **BT I E**'de *bilü umaz* (8)) ekleriyle yapılmıştır. Bu fiillerden sonra eskicil –I ve –Ir eklerini alan metinlerin diğer dil özellikleri bakımından da eskicil özellikler taşıdığı görülmekte, dolayısıyla bu metinlerin yazılış tarihlerinin daha erken olduğu anlaşılmaktadır.

Esasında al- ve bil- fiillerinin ilk önce zarf-fiil eki değişmiş, geniş zaman ekindeki değişim geç dönem metinlerinde ortaya çıkmıştır. Hatta geç dönemlerde yazılmış metinlerde, –Ir ve –Ur geniş zaman ekleri bir arada kullanılmıştır. Değişimin ilk örneklerinin zarf-fiil eklerinde al-u u-, bil-ü u- gibi yeterlilik fiiliyle birlikte kullanıldığı durumlarda ortaya çıktığını, daha sonraki zamanlarda ise diğer fiillerle birleştiğinde de genelleştiğini ifade etmek mümkündür. 13-14. yüzyıllarda yazılmış metinlerde ise, zarf-fiil eklerindeki değişim geniş zaman ekine de sirayet etmiş, bu dönemlerde yazılmış metinlerin bir kısmında alır ve bilir kullanılırken bir kısmında ise alur ve bilür şekilleri kullanılır olmuştur.

4.11. Şart Eki

Eski Türkçede genellikle –sAr ekiyle yapılan şart çekimi,¹⁷ yine bu dönemin tarihsel gelişim süreci içinde yazılmış bazı metinlerde, ekteki /r/ ünsüzünün düşmesi sonucunda –sA ekiyle de yapılmıştır. Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde, genellikle –sAr şekli hâkim olmakla birlikte, bazı metinlerde hem –sAr hem de –sA şekilleri, bazılarında ise sadece –sA şekli bulunmaktadır.

¹⁷ Bazı Türkologlara göre Kök Türkçe'de şart çekimi –sAr ekinin yanı sıra –çA ekiyle de yapılmıştır. Bu anlamda Thomsen (1916) ve Doerfer (1993) –çA ekini şart eki olarak değerlendirmişlerdir. Doerfer, –çA zarf-fiil ekinin –sAr ekinden geldiğini söyler. Doerfer'e göre –çA eki, *bol-sar*, *kel-ser* gibi /l/ ünsüzüyle biten fiillerden sonra /s/ ses grubunun /ç/ olarak değişimiyle oluşmuştur (Dorerfer 1993: 169). Ancak Doerfer'in bahsettiği gibi erken dönemdeki –çA eki, *...l + sAr > -çA* değişimi sonucunda ortaya çıkmışsa, en azından yazıtlarda ya da ilk dönem Uygur metinlerinde *-çAr şeklinin tanıklanıyor olması gerekirdi. Hâlbuki böyle bir eke Eski Türkçe metinlerin hiçbirinde rastlanmamaktadır. T. Tekin ise bu ekin zarf-fiil eki olduğunu belirtir (1968: 186). Erdal ise herkes tarafından ya şart ya da zarf-fiil eki olarak nitelendirilen –çA ekinin aslen eşitlik eki olabileceğini düşünür. Ona göre –çA eki zarf-fiil ekidir ve kendisinden önce bir ünlü zarf-fiil eki (A/U) vardır.

Maniheist ve Budist Türkçe metinlerin dil özelliklerine göre tasnif edilmesinde bir ölçüt olarak kullanılan ve geç dönemde yazılmış bazı metinlerde –sA şeklini alan şart eki, erken tarihli bazı metinlerde de ağız yansıması sonucunda –sA şeklinde yazılmıştır. Meselâ klâsik öncesi dönemde değerlendirebileceğimiz KP’de şart eki genellikle –sAr şeklinde iken, eserin son fragmanlarında –sA olmuştur: *kaçan burxan kutı-n balsa m(e)n silerni barça anta kutarga m(e)n* (LXXVI/5), *kuş kuzgun konsa ışığ-ag tartı-ı m(e)n* (LXXX).¹⁸ Ayrıca Tunhuang’da bulunmuş bazı metinlerde ve erken tarihli metinler arasında değerlendirilen Tibet alfabesiyle yazılmış BudhhKat’ta da şart eki –sA’dır. Diğer dil özellikleri bakımından en azından geç tarihlerde yazılmadıkları anlaşılan bu metinlerde, şart ekinin –sA şeklinde olması, büyük bir ihtimalle ağız sızmasının sonucudur. Buna karşılık şart ekinin –sA olduğu din dışı çevrede yazılmış bazı metinlerin¹⁹ diğer dil özellikleri bakımından da değerlendirildiğinde geç dönemde yazıldıkları anlaşılmaktadır. Uygurlardan kalan din dışı metinlerden **HamTouHou 30, TT VII 28, TT VII 31, TT VIII A, UygYazı II** ve **Ernte I**’de şart eki –sA’dır. Sonuç olarak ağız yansımaları örneklerin bulunduğu erken tarihli birkaç metin istisna edilirse, şart ekinin –sA olduğu metinlerin en geç tarihli metinler olduğu ifade edilebilir (Erdal 1979a: 157; Doerfer 1993: 171).

4.12. –gU ol ~ -gUl

Maniheist ve Budist Türkçe metinlerde, gereklilik çekimi –gU, –mİş gibi sıfat-fiil eklerini almış fiillere *kergek* sözcüğünün gelmesiyle ya da –gU ve –gUlUk sıfat-fiil eklerine ol zahirinin eklenmesiyle yapılmıştır: *körmegü ol* (BT I D 318), *buyan edgü kılınç kılgu ol* (TT I 9-68); *burkan-ka utru bargu ol* (Xuan VII 1101), *iltgü ol* (Xuan VII 1103), *köngülüg anta munta yügürtgü ol* (Xuan VII 1454), *bulunç-ka yapşingu ol* (Xuan VII 1456).

¹⁸ M. Erdal (1979a: 173), KP’de şart ekinin –sA olduğu son 5 fragmanı, metnin ilk 75 fragmanından ayrı değerlendirmiştir. Ona göre son 5 fragman, şart ekindeki değişimin yanı sıra diğer bazı değişikliklerden dolayı da geç tarihli metinlerin yer aldığı 4. gruba dahil edilmelidir. Clark da Erdal gibi, KP’de görülen –sA ekini yorumlarken eserin son fragmanlarının geç tarihli olabileceğini ifade etmiştir. Hamilton’un bu eserde görülen –sA şeklinin bir ağız özelliği olduğu düşüncesini eleştirmiştir (Clark 1975: 135). KP’yi yayımlayan Hamilton (1998:21) ise, metnin 10-11. yüzyıllarda yazılmış olabileceğini düşünür ve metinde görülen –sA şart ekinin ağız yansıması olduğunu düşünür.

¹⁹ Geç dönemlerde yazılmış din dışı metinlerde geçen –sA eki, yine geç dönemlerde yazılmış Budist Türkçe metinlerde değişmemiştir. Aynı yüzyıllarda yazılmış olmalarına rağmen dinî metinlerde şart ekinin değişmemesi, standart yazı dili ile yazılmış dinî metinlerdeki değişimin konuşma dilinden daha yavaş ilerlemesinden ve zor olmasından kaynaklanmaktadır. Mesela 14. yüzyılın ortalarında yazılmış Budist metinlerden biri olan **Totenbuch**’ta şart eki daima –sAr şeklindedir. Yine aynı yüzyılda yazılmış diğer dinî metinlerde de şart eki değişmemiştir. Buna karşılık hemen hemen aynı yıllarda yazıldığı bilinen **UigDoc II, TT VII 28** ve **31** gibi metinlerde ise şart eki –sA olmuştur.

Gereklilik çekiminde kullanılan –gU ol yapısı, bazı geç tarihli metinlerde ol zamirinin ekleşmesi sonucunda –gUl²⁰ şeklini almıştır. Yazılışları 13-14. yüzyıllara tarihlendirilen Budist ve din dışı Türkçe metinlerde gereklilik çekimi için hem –gU ol yapısı hem de ekleşmiş –gUl şekli geçmektedir. Meselâ Budist çevrede yazılmış aşağıdaki Türkçe metinlerde, hem –gU ol hem de –gUl şekillerini görüyoruz:

BT VII J'de *alku tnl(i)g-lar-ning asıg-lıg üçün burxan kutın bulayın sav üçün çakır-a şanbir-a-nı bışrunurmen* : : *tip bodi köngül öritgöl (14-18) anta basa ... sarit kulu sözlegü ol (18-35)*. Totenbuch'da *üç öngdün yoridaçı nom-lar-ıg yügerü kılgu ol (133)*, *kudatchuru yarlıkasın tip öğingü ol (145)*, *ıd tonguz yok çıgay kodıka yavız asun-ka kırmegü ol (217)*, *t(e)ngri tigüçi kayu-ta ol tip sakıngu ol (724)*, *ömeksiz sakanmaksız bolgul (149)*, *ança katın yiil tuğsar bu k(e)sig-te ança ok kongül-üg tigli-te kulgul (1103)*. Yine geç dönem metinlerinden Brief C'de de gereklilik çekimi, *kelip körüşüp bargul (9)* örneğinde -gUl şekliyle yapılmıştır.²¹

Sonuç olarak –gU ol gereklilik şeklinin –gUl şeklinde ekleştiği metinlerin yazılış tarihleri, 13-14. yüzyıllar gibi geç dönemlere aittir.

4.13. birle Edatının Varyantları

Eski Türkçede sözcük türü olarak bir taraftan zarf, diğer taraftan da edat fonksiyonlarında kullanılan *birle* edatı, Eski Türkçe metinlerin dil özelliklerine göre

²⁰ Bazı araştırmacılar, geç dönem metinlerinde görülen –gUl şeklini, -gIl teklilik 2. şahıs emir ekindeki ünlünün yuvarlaklaşması ile izah etmiştir. Zieme (1969: 230), -gIl emir ekinin ünlüsünün *Heilkunde* gibi geç dönem metinlerde yuvarlaklaştığına inanır. Bu bakımdan Zieme, geç dönem metinlerindeki –gUl şeklinin –gU ol şekliyle gelmiş olabileceğini hiç göz önünde bulundurmaz. –gU ol > -gUl değişimini Uygur metinlerinin tasnifinde ilk defa kullanan Erdal (1979a) ise, son eserinde geç döneme ait bazı metinlerde –gUl yapısının emir eki olabileceğini, bu konuda açıklık olmadığını ifade ederek, Zieme'nin –gUl şeklinin emir eki olduğu düşüncesinin geç dönem metinleri için doğru olabileceğini düşünür (Erdal 2004: 526, 682. dpnt). Ne var ki –gUl şeklini bulunduran bazı metinlerde aynı zamanda –gU ol şeklinin de bulunması, hatta aynı tarzdaki ifadelerin bulunduğu yerlerde her iki şeklin bir arada geçmesi, ol zamirinin geç dönemlerde hâlâ ekleşme sürecinde olduğunu göstermektedir.

²¹ Erdal (2004: 526), **Brief C'**de *kelip körüşüp bargul (9)* cümlesindeki –gUl ekinin emir eki olabileceğini düşünür ve cümleyi “gel, görüşelim (ve sonra) geri git” şeklinde anlar. Erdal'ın da vurguladığı gibi Brief C, kişiye yazılmış bir mektuptur ve bu sebeple cümledeki –gUl ekinin gereklilik ifadesini taşıyıp taşımadığı belli değildir ve büyük bir ihtimalle emir ekidir. Diğer taraftan, geç dönem Uygur metinlerinde dar ünlülerin yuvarlaklaşma temayülünde olduğu bilinmektedir. Ancak geç metinlerdeki yuvarlaklaşma, ya dudak ünsüzlerinin tesiriyle ya da gerileyici ya da ilerleyici ünlü benzeşmesi yoluyla meydana gelmiştir (bkz. 2.3.). Bundan dolayı –gIl emir ekindeki dar ünlünün yuvarlaklaşması için herhangi bir sebep bulunmamaktadır. Dolayısıyla **Brief C'**deki *kelip körüşüp bargul (9)* cümlesi, “gelip görüşüp (ve sonra) gitmelisin” şeklinde de anlaşılabilir.

tasnif edilmesinde ve yüzyıllara göre tarihlendirilmesinde kullanılabilecek dillik ölçütlerden biridir. Türk runik harfli yazıtlarda kendisinden önceki sözcüklere ismin yükleme hâliyle bağlanan ve daima birle şeklinde yazılan edat, Maniheist ve Budist çevrelerde yazılmış metinlerde bu aslı şeklin yanı sıra, -(X)n vasıta hâl ekiyle genişleyerek *birlen* ya da /r/ ünsüzünün düşmesiyle *bilen* ve *bile* şekillerinde geçmektedir. Edatın /r/ ünsüzünün düşmesiyle ortaya çıkan *bilen* ve *bile* şekilleri, genellikle geç dönem metinlerinde ortaya çıkmıştır. Zaten bugüne kadar Eski Türkçe metinlerin tasnif edildiği ya da tarihlendirildiği çalışmalarda da *bilen/bile* şekillerinin bulunduğu metinler, 13-14. yüzyıllara tarihlendirilmiştir (Erdal 1979b: 158; Doerfer 1993: 136-137). Geç dönem metinlerinde edatın aslı şekli daha yaygın olmasına karşılık, aynı dönemde yazılmış metinlerde yeni şekillerin de bulunması, edatın değişim eğiliminde olduğunu göstermektedir:

Edatın **Heilk II 2'**de bir taraftan *batatu birle tegsim kılıp* (2) örneğinde birle, diğer taraftan da *yig böz bilen bolz-un* (13), (30), (33), (36), (41) örneklerinde *bilen* şekli birlikte yer almıştır. **TT VII 24'**te *bilen* (12), **TT VII 28'**de *kişi bile tüdiş keriş bolur* (5), **TT VII 32'**de *luu künde kişi bile karşı bolur* (7), *koyın künde edgi ögli-si bilen kavışur* (11), **USp 115** ve **USp 126'**da *bilen* vb. Dolayısıyla 13-14. yüzyıllarda yazılmış Budist ve din dışı metinlerin bir kısmında birle edatu, *bilen/bile* şekillerinde geçmektedir.

4.14. Sayı Sistemi

Eski Türkçede 1-10 arası sayılar ve 10-100 arası onluk sayıların ifadesi her zaman tek şekle sahipken, 11-19, 21-29, 31-39 ... gibi onluklar arası sayıların hangi sistemle ifade edileceği konusunda birlik yoktur. Eski Türkçenin gelişim safhalarında onluklar arası sayılar üç farklı sistemle ifade edilmiştir:

Üst onluk sayı sistemi olarak adlandırılan sistemde, ifade edilmek istenilen sayının bir sonraki onluk basamağı kullanılır. Bu sayı sisteminde küçük olan sayı, üst onluk basamağa ait olan sayının önüne getirilerek oluşturulur. İlk önce dokuza kadar olan sayı, daha sonra da bir önceki onluk sayıyı temsil eden onluk sayı ilâve edilir (Ehlers 1983: 81). Bu sayı sistemi bir sonraki onluk sayı basamağına gidilecek adım olarak tasarlanır ve *üst onluk sayı sistemi* “*oberstufenzahlung*” olarak adlandırılır (Dorerfer 1993: 165). Mesela “*üç otuz*” ibaresi, “*otuz üç*” değil, “*yirmi üç*” sayısına işaret etmektedir. Clauson (1959: 25) ise, bu sayı sistemini “*broken tens*” olarak adlandırmıştır.

Alt onluk sayı sistemi adıyla anılan sistemde ise, ifade edilmek istenen sayı, aynı onluk basamakta gösterilir. Bu sayı sistemi, Türkiye Türkçesi'ndeki sistemle aynıdır. *otuz iki* “32”, *altmış sekiz* “68” vb.

Eski Türkçe'de onluklar arası sayılar için kullanılan diğer bir sistem ise, *ilâveli sayı sistemi*'dir. Bu sayı sisteminde sayılar *artukı* (<artuk+ı) sözcüğü ile birbirine

bağlanır: *kırk artukı altı* “46”, *yigirmi artukı biş* “25” vb. gibi. Bu sayı sistemi de Kök Türk yazıtlarında ve erken Uygur metinlerinde kullanılmıştır.²²

Türk runik alfabesiyle yazılmış yazıtlarda onluklar arası sayılar genellikle üst onluk sayı sistemiyle bazen de ilâveli sayı sistemiyle ifade edilmiştir. Bu metinlerde alt onluk sayı sistemine rastlanmaz. Maniheist ve Budist çevrelerde yazılmış Türkçe metinlerde ise, her üç sayı sistemi de kullanılmıştır. Ancak bunlardan ilâveli sayı sistemi klâsik öncesi dönemde yazılmış metinlerde kullanılırken, alt onluk sayı sistemi, genellikle geç dönem metinlerinde ortaya çıkmıştır. Üst onluk sayı sistemi ise hemen hemen her dönemde, geç dönem metinlerinde ise alt onluk sayı sistemiyle birlikte kullanılmıştır. Dolayısıyla ilâveli sayı sisteminin kullanıldığı metinlerin erken tarihli, bazı metinlerdeki ağız yansımaları örnekleri bir kenarda bırakırsak alt onluk sayı sisteminin kullanıldığı metinlerin ise geç tarihli olduklarını ifade edebiliriz.

5. Metinlerin Tasnifinde ve Tarihlendirilmesinde Bir Ölçüt Olarak Moğolca, Tibetçe ve Farsça Sözcükler

Eski Türkçe metinlerde bulunan ödünç sözcükler, metinlerin hangi kültür çevrelerinde ve aşağı yukarı hangi zaman aralığında yazıldığı konusunda ipuçları barındıran önemli ölçütlerden biridir. Maniheist ve Budist çevrelerde yazılmış Türkçe metinlerin önemli bir bölümü çeviri olduğu için bu metinler, çoğunluğu dinî karakterde olmak üzere, çevirinin yapıldığı kaynak dilden, birçok ödünç sözcük almıştır.

Eski Türkçede ödünç sözcükler arasında Moğolca sözcüklerin özel bir yeri vardır. Maniheist ve Budist çevrelerde yazılmış Türkçe metinlerden hiçbiri Moğolca'dan çevrilmediği, diğer bir ifadeyle Moğolca Uygur Türkçesi için hiçbir zaman kaynak dil olmadığı hâlde, Uygurların 13. yüzyılın ortalarında Moğol hâkimiyeti altında yaşamaya başladıkları tarihten itibaren bu çevrelerde yazılmış metinlerde Moğolca sözcükler bulunmaktadır. Dolayısıyla birçok araştırmacı, Moğolca herhangi bir sözcük bulunduran Maniheist ve Budist Türkçe metnin yazılışını 13-14. yüzyıllara tarihlendirmektedir. Aslında araştırmacılar arasında, Eski Türkçe'de Moğolca sözcüklerin hangi yüzyıllarda görülmeye başlandığı

---

²² T. Tekin'e göre Kök Türk yazıtlarında üst onluk sayı sistemi, 30'un altındaki sayılar için, ilâveli sayı sistemi ise bu sayının üstündeki sayılar için kullanılmıştır. Ancak BK yazıtında ilâveli sayı sistemiyle geçen *otuz artukı bir* “31” sayısının eşdeğeri, KT yazıtında *bir kırk* “31” (K 2) olarak üst onluk sayı sistemiyle kurulmuştur. Yine Yenisey yazıtlarında *eki elig* “kırk iki”, *tokuz sekiz on* “yetmiş dokuz” gibi yapılar ile Uygur metinlerinde otuz sayısından sonraki sayılar için üst onluk sayı sistemi kullanılmıştır. Dolayısıyla Eski Türkçe'de bu iki sayı sisteminin hangi sayılar arasında kullanıldığını tam olarak ifade edebilmek güçtür.

konusunda ayrılıklar var olsa da genel olarak 13-14. yüzyıllarda yazılmış metinlerde görüldüğü kabul edilmektedir.²³ Bugüne kadar Eski Türkçe metinlerin dil özelliklerine göre tasnif edildiği ve tarihlendirildiği çalışmalarda, Moğolca sözcükleri barındıran metinler 13-14. yüzyıllara tarihlendirilmiştir (Erdal 1979a, Doerfer 1993: 188).²⁴

Tibetçe'den Uygur Türkçesi'ne Budist tantrik metinler, 13. yüzyıldan itibaren çevrilmiştir. Daha önceki yüzyıllarda yazılmış Uygur metinlerinde Tibetçe sözcüklere rastlanmazken, bu dilden yapılan çevirilerle birlikte Tibetçe sözcüklerin de ödünçlendiği görülmektedir. Mesela Tibetçe'den 1350 yılında çevrildiği bilinen **Totenbuch** ve 1330'lu yıllarda çevrildiği bilinen **BT VII A** gibi metinlerde Tibetçe sözcüklere rastlanmaktadır. Hâlbuki 13. yüzyıldan önceye ait Maniheist ve Budist Türkçe metinler, Tibetçeden çevrilmemiştir ve bu metinlerde Tibetçe sözcükler yoktur.

Yine geç tarihli bazı Uygur metinlerinde Moğolca ve Tibetçe sözcüklerin yanı sıra Farsça sözcükler de geçmektedir. Mesela geç tarihli din dışı Uygur metinlerinden **AntPol**'de Moğolca sözcüğün (*bu sözün temdek ermez mü* 16) (<Mo. *temdeg* "kanıt, delil") yanı sıra Farsça (*iç kim erser körmiş yok* 10) (<Farsça *heç* "hiç") (*isdım musurman-lar ok sözler-ler* 12, *burxan pigambar-lar-ning y(a)rlg-ı* 15) ve Arapça (*ilahi t(e)ngri* 10) sözcükler de yer almaktadır. AntPol'de Moğolca sözcükten başka, Farsça ve Arapça sözcüklerin de geçmesi, metnin Turfan bölgesinin 14. yüzyılda İslâmlaşmaya başladığı zamanda yazıldığına işaret etmektedir.

6. Eserlerin Dış Yapılarına (Kâğıt, Cilt, Kamış Kalem, Fırça, Baskı Yazı, Yazı) İlişkin Ölçütler

İlk ve klâsik dönem Uygur metinlerinin yazımında kullanılan kâğıt; kalın, parlak cilalı ve çoğu zaman ince damarlıdır (Tekin 1992: 72). Bu dönemlerde kâğıt, kalın ve damarlı olduğu için kâğıdın her iki yüzü de kullanılmıştır. Son devir Uygur metinlerinin yazıldığı kâğıt türü ise, önceki dönemlerden farklıdır. 13-14. yüzyıllara ait metinler, ipek ya da pirinçten yapılan ince ve şeffaf kâğıtlara yazılmıştır. Dolayısıyla geç devirlerde kullanılan ince ve şeffaf kâğıtların sadece bir yüzüne yazılmış, arka yüzleri boş bırakılmıştır (Tekin 1993: 45).

²³ Eski Türkçe metinlerde Moğolca sözcükler ve unsurlar şu çalışmalarda ele alınmıştır: Clauson (1958: 174-187), Menges (1968: 174), Clark (1977: 110-168), Doerfer TMEN I-IV, Doerfer (1992: 41-56).

²⁴ Uygurlardan kalan 13-14. yüzyıllarda yazılmış metinlerde geçen Moğolca sözcüklerin listesi, Doerfer (1993: 189-190) tarafından verildiği için bu sözcükler tekrar burada ele alınmamıştır.

Uygur Türkçesi'nin erken dönemlerinde poḥī tarzındaki cilt türünün yanı sıra Soğdlulardan alınmış olan katlama ya da tomar tarzındaki cilt türü de kullanılmıştır. Kâğıt tabakaların ortadan kırılması ve kırılan yerden birbirine dikilmesiyle ortaya çıkan katlama tarzındaki cilt türüne erken dönemlerde yazılmış eserlerde tesadüf edilmektedir (Tekin 1993: 44). Mesela Kök Türk alfabesiyle yazılmış *Irk Bitig*, Tunhuang'da Bin Buddha mağaralarında bulunmuş olan *Huastuanift* ve 796 yılında yazılmış olan *M I 12* gibi metinler, katlama ya da tomar şeklinde ciltlenmiş eserlerdendir. Katlama ya da tomar tarzında ciltlenmiş kitap türlerine, daha sonraki dönemlerde yazılmış Uygur metinlerinde rastlanmamaktadır. Katlama ya da tomar cilt türü, baskı yazı tekniği ile yazılmış metinlerde de görülmektedir.

Uygur metinleri baskı yazı ile yazılmış metinlerin dışında kamış kalem ya da fırça ile de yazılmıştır. Başlangıçta Uygur metinleri kamış kalemle (Uyg. *üzük* “~harf, hece”) yazılmış, daha sonraki yüzyıllarda bunun yanı sıra fırça (Uyg. *biir*)²⁵ da metinlerin yazımında kullanılmıştır. Uygurlar Doğu Türkistan'a geldiklerinde alfabe, kâğıt, mürekkep, cilt türü gibi kamış kalemi de Soğdlulardan almışlardır. İlk başlarda Soğdlulardan alınan kamış kalem kullanılırken, daha sonraki yüzyıllarda fırça kullanılmaya başlanmış, 12-13. yüzyıllardan sonra kamış kalem çok az metnin yazımında tercih edilir olmuştur (Tekin 1993: 23). 10. yüzyıldan sonra Çin'in artan tesiri sonucunda fırça, metinlerin yazımında daha fazla tercih edilir olmuştur. Metinlerin yazımında tercih edilen kamış kalem ya da fırça, hem kâğıdın yapısını hem de yazı türünü değiştirmiştir. Uygur yazısı, erken dönemin kalın ve tortulu kâğıtlarına kamış kalemle yazılırken, daha sonraki dönemlerin ince ve şeffaf kâğıtlarına fırçayla yazılmıştır. Kamış kalemle yazılmış Uygur yazısı daha kalın hatlara sahipken, fırçayla yazılmış Uygur yazısında harflerin birleşimleri daha farklıdır. Fırçayla yazı yazmanın kolaylığından dolayı, bazı harfler birleştirilerek tek harf hâlinde yazılmaya başlanmış, bazı harfler ise basitleştirilmiştir. Dolayısıyla Uygur metinleri, kullanılan kamış kalem ya da fırçaya göre farklı yazı türlerine sahiptir.

Maniheizt ve Budist Türkçe metinleri Uygur yazısının şekline göre de tasnif etmek mümkündür.²⁶ Buna göre köşeli, iri, çok kalın ve tok Uygur yazısı, erken ya

²⁵ Uygur metinlerinde fırça için *biir* kelimesi kullanılmıştır. Çince'den alınmış olan bu kelimenin yine Çince'den gelmiş olan *biti*- “yazmak” fiilindeki *bit* “fırça” kelimesinin farklı bir telaffuzu olduğu düşünülmektedir. Uygur metinlerinde kamış kalem için *üzük*, mürekkep için muhtemelen Çince'den gelmiş olan *mekke*, varak için ise Hintçe *patra* kelimesinin Toharca yoluyla Uygur Türkçesine geçmiş şekli olan *ptr* kelimesi kullanılmıştır (Tekin 1993: 32).

²⁶ Uygur metinlerini yazı şekline göre tasnif eden ve dönemlendiren Moriyasu, Uygur yazısını dörde ayırmıştır. Ona göre *köşeli Uygur yazısı*, sadece klasik öncesi Uygur metinlerinde kullanılmıştır. *Yarı köşeli* ve *yarı kursiv* yazı şekilleri klasik Uygur metinlerinin, *kursiv yazısı* ise geç dönem Uygur metinlerinin yazı şeklidir (Erdal 2004: 29).

MANİHEİST VE BUDİST TÜRKÇE METİNLERİN TARİHLENDİRİLMESİNDE KULLANILAN
ÖLÇÜTLER

da klasik öncesi dönemde yazılmış Uygur metinlerinde görülür. Uygur yazısının bu şekli kamış kalemle yazılmıştır. Ayrıca bu yazı şeklinin yazıldığı kâğıt, kalın ve tortuludur. İlk Uygur metinlerindeki Uygur alfabesiyle yazılmış iri yazı şekli, daha sonraki yüzyıllarda yerini daha ufak ve klişeleşmiş yazı şekline bırakmıştır (Tekin 1992: 71).

Uygurlar arasında baskı yazı tekniği, Yüan döneminde 13-14. yüzyıllarda ortaya çıkmıştır. Şu ana kadar baskı yazı ile yazılmış en erken tarihli metin 1248 yılına aittir (Zieme 1981: 386-387). Baskı yazılı **BT VIII B** 1302, **Hazai** 1330, **BT VII B** 1333, **BlockFalt** 1347 yıllarında yazılmıştır (Zieme 1981: 388-389). Dolayısıyla Uygur Türkçesi'nde baskı yazılı metinler, Yüan döneminde (1248-1360) ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan Uygur Türkçesi'nde baskı yazı ile yazılmış herhangi bir metin, 13. yüzyıldan önceye ait değildir.

Kaynaklar

- AĞCA, Ferruh (2006), **Eski Uygur Türkçesiyle Yazılmış Eserlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Tarihlendirilmesi**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara (Basılmamış Doktora Tezi).
- ARAT, Reşit Rahmeti (1987), “*Uygurca Yazılar Arasında*”, **Makaleler C. I**, (Haz. Osman Fikri Sertkaya), Ankara, TKAE yay: 65: 573-585.
- ATALAY, Besim (1998), **Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi I-IV**, 4. Baskı, Ankara: TDK yay.
- BARUTCU ÖZÖNDER, F. Sema (1998), **Üç İtigsizler**, Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks-XXX Levha, Ankara: TDK yay.
- ....., (2001), “*Türkçe Enklitik Edatlar Üzerine*”, **Kök Araştırmalar**, Cilt III Sayı 2, Güz 2001, Ankara: 75-86.
- ....., (2002), “*Eski Türklerde Dil ve Edebiyat*”, **Türkler**, c. 3, Ankara: 481-501.
- BAZİN, Louis (1991), **Les Systemes Chronologiques Dans le Monde Turc Ancien**, Akademiai Kiado, Budapest.
- CLARK, Larry (1975), **Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th – 14th cc.)**, Indiana University.
- ....., (1977), “*Mongol Elements in Old Turkic*”, **JSFO** 75: 110-168.
- CLAUSON, Gerard (1958), “*The Earliest Turkish Loan Words in Mongolian*”, **CAJ** IV: 174-187.
- ....., (1959), “*The Turkish Numerals*”, **JRAS**: 19-31.
- ....., (1972), **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford.

- DOERFER, Gerhard (1963-1975), **Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen I-IV**, Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Veröffentlichungen der orientalischen Kommission 19, Wiesbaden.
- ....., (1992), "Mongolica im Alttürkischen", **Lewin-Festschrift**, III, Bochum: 41-56.
- ....., (1993), **Versuch einer linguistischen Datierung alterer osttürkischer Texte**, Harrassowitz Verlag, Turcologica 14, Wiesbaden.
- EHLERS, Gerard (1983), "Notabilia zur alttürkischen Oberstufenzählung", **UAJb** N. F. 3: 81-87.
- ELVERSKOG, Johan (1997), **Uygur Buddhist Literature**, Silk Road Studies I, Brepols, Turnhout.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (1983), "Geniş Zaman Ekine Dair Bazı Düşünceler", **TKA**, s. XVII-XXI, 1979-1983, Ankara: 115-119.
- ....., (1985), "Uygur Edebiyatı", **Büyük Türk Klasikleri**, Ötüken-Söğüt, İstanbul: 79-113.
- ERDAL, Marcel (1979a), "The Chronological Classification of Old Turkic Texts", **CAJ** 23: 151-175.
- ....., (1979b), "Die Konverb- und Aoristendungen im Alttürkischen", **UAJb** 51: 104-126.
- ....., (1991), **Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon**, II Volum, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- ....., (2004), **A Grammar of Old Turkic**, Brill Handbook of Oriental Studies, Leiden-Boston.
- GABAİN, Annemarie von, (1955), "Alttürkische Datierungsformen", **UAJb** 27, 1955: 191-203.
- ....., (1988), **Eski Türkçenin Grameri** (Çev: Mehmet Akalın), TDK yay: 332, Ankara.
- GRØNBECH, K. (1955), "Bemerkungen über das alttürkische Verbum", **ZDMG**, 105.
- LAUT, Jens Peter (1986), **Der frühe türkische Buddhismus und seine literarischen Denkmäler**, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- MENGES, K. H. (1968), **The Turkic Languages and Peoples: An Introduction to Turkic Studies**, Wiesbaden: Harrassowitz.
- NAUTA, Ane H. "A Grammar of Orkhon Turkic (Tanıtma)", **CAJ** 13, 1969: 308-311.
- RÖHRBORN, Klaus (1977-1998), **Uigurisches Wörterbuch 1-6**, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Wiesbaden.
- TEKİN, Şinasi (1980), **Maitrisimit Nom Bitig**, Die Uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāsika-Schule. 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen, 2. Teil: Analytischer und lücklaufiger Index, Berliner Turfantexte IX, Berlin.

MANİHEİST VE BUDİST TÜRKÇE METİNLERİN TARİHLENDİRİLMESİNDE KULLANILAN
ÖLÇÜTLER

- ....., (1993), *Eski Türklerde Yazı, Kâğıt, Kitap ve Kâğıt Damgaları*, (Haz.: R. Tüba Çavdar), İstanbul: Eren Yay.
- TEKİN, Talat (1968), *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University, Bloomington.
- ....., (2000), *Orhon Türkçesi Grameri*, İstanbul: Simurg yay.
- ZİEME, Peter (1968), “*Ein manichäisch-türkisches Gedicht*”, **TDAY-B**, Ankara: 39-51.
- ....., (1969), *Untersuchungen zur Schrift und Sprache der manichaisch-türkischen Turfantexte*, Berlin (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- ....., (1981), “*Bemerkungen zur Datierung uigurischer Blockdrucke*”, **JA** 269 1-2: 385-399.